

Praktijkprojecten duurzame landbouw

Analyse van cruciale factoren

*Mr. N.M. van der Grijp, Drs. R. Lasage, Drs. H. Goosen, I.D. Pleizier (stagiaire),
Dr. M. Hisschemöller
Instituut voor Milieuvraagstukken (IvM), Vrije Universiteit, Amsterdam*

De rapportage is onderdeel van het thema “Transitie Duurzame Landbouw”,
onderdeel “Vitale clusters”.

InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster
Postbus 20401
2500 EK Den Haag
tel.: 070 378 56 53
internet: <http://www.agro.nl/innovatienetwerk/>

ISBN: 90 - 5059 - 214 - 7

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.

Rapportnr. 04.2.066 (serie achtergrondrapporten), Den Haag, mei 2004

Voorwoord

De praktijk is de beste leermeester. Onder dit motto heeft InnovatieNetwerk opdracht gegeven aan het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit om een inventarisatie uit te voeren van praktijkprojecten op het gebied van duurzame landbouw. Wat is de aard van die projecten? Wat zijn de factoren die succes of falen bepalen? Welke lessen kunnen daaruit worden getrokken voor toekomstige projecten?

Dit heeft geleid tot een overzicht van meer dan honderd projecten, waarvan er zes nauwkeurig zijn geëvalueerd op basis van beschikbare documenten en interviews met betrokkenen. Een kwart van de projecten is gericht op kennisontwikkeling, met een kennisinstelling als trekker, wat kan wijzen op “science push”. In het kader van het Bsik project KennisNetwerk Transitie Duurzame Landbouw wordt gestreefd naar het versterken van de vraagsturing bij kennisontwikkeling. In enkele van de hier beschreven cases zijn daarmee goede ervaringen opgedaan.

Het merendeel van de projecten blijkt gericht op één enkel aspect van duurzaamheid (bijv. milieu of diergezondheid), met betrokkenheid van een beperkt aantal actoren. De meeste aandacht gaat uit naar de planet-aspecten, bijv. in de vorm van de mineralen en gewasbeschermingsproblematiek. Slechts in een beperkt aantal projecten is sprake van een bredere duurzaamheidsbenadering (People, Planet én Profit).

De studie concludeert dat de belangrijkste belemmeringen bij innovaties niet zijn gelegen in de beschikbaarheid van technologie, maar veeleer in het gebrek aan samenwerking van verschillende bestuurslagen en in wet- en regelgeving. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van voorbeelden uit de cases. De auteurs pleiten voor heldere en concrete kaders voor de transitie vanuit de overheid, en meer aandacht voor het stimuleren van bottum-up initiatieven van ondernemers.

Voorts geeft de studie aan dat projecten die starten met een bescheiden doelstelling, die breed gedragen wordt door de stakeholders, kansrijker zijn dan projecten met een ambitieuze doelstelling, die controversen oproept. Hier ligt een spanningsveld met de werkwijze van InnovatieNetwerk, die gericht is op het realiseren van noodzakelijke, grensverleggende vernieuwingen. Dergelijke innovaties roepen vaak per definitie weerstanden op. De uitdaging is dan via zorgvuldige communicatie voorlopers te interesseren en de juiste trekkers in de regio te committeren. Op deze wijze kunnen, geïnspireerd door uitdagende concepten, bottum-up initiatieven worden gestimuleerd. In de praktijk van InnovatieNetwerk blijkt dit in het algemeen een begaanbare weg. Ik vertrouw erop dat deze studie een bron van inspiratie vormt voor allen die zich bezig houden met het de duurzame ontwikkeling van de landbouw.

Dr. G. Vos,
Directeur InnovatieNetwerk,
Groene Ruimte en Agrocluster.

Inhoud

Voorwoord	i
Samenvatting	1
1. Inleiding	5
1.1 Aanleiding	
1.2 Vraagstelling en doel	
1.3 Leeswijzer	
2. Onderzoeksmethode	7
2.1 Inventarisatie	
2.2 Leren van de praktijk: analyse van voorbeeldprojecten	
3. Inventarisatie van projecten	11
3.1 Inleiding	
3.2 Resultaten van de inventarisatie	
3.3 Complexiteit en diversiteit	
4. Leren van de praktijk: zes voorbeeldprojecten	17
4.1 Inleiding	
4.2 Reconstructie intensieve veehouderij Nederweert	
4.3 Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië	
4.4 EUREPGAP voor verse groenten en fruit	
4.5 Mineralenproject Vel&Vanla	
4.6 Adopteer een koe	
4.7 Groene Hart Landwinkelcoöperatie	
5. Discussie en conclusies	67
5.1 Vraagstelling	
5.2 De stand van zaken op het gebied van duurzame landbouw	
5.3 Lessen uit de praktijk	
6. Literatuur	75
Appendix I. Leidraad case-studies	77
Appendix II. Invulformulier inventarisatie praktijkprojecten	81
Appendix III. Lijst van praktijkprojecten duurzame landbouw	82

Samenvatting

De transitie naar een duurzame landbouw wordt door steeds meer organisaties gezien als een van de grote innovatieopgaven voor de komende decennia. De urgentie van deze transitie neemt toe onder druk van de problematiek van dierziekten en dierenwelzijn, de druk die de landbouw legt op de ruimte, de milieuproblemen die met de landbouwproductiesystemen samenhangen en de noodzaak vraaggestuurd te gaan produceren. Tegelijkertijd neemt de druk op het agrarisch gebied toe door claims vanuit onder andere stedelijke ontwikkeling, industrie, infrastructuur, natuur, recreatie en waterbeheer. Aanscherping van milieueisen en het verminderen van productiesubsidies zijn daarnaast ontwikkelingen met ingrijpende gevolgen voor de concurrentiepositie van de landbouw. De transitie naar een duurzame landbouw is daarmee een actueel maar tevens complex vraagstuk geworden.

Tegen deze achtergrond heeft het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster opdracht gegeven aan het Instituut voor Milieuvraagstukken om een studie uit te voeren met de volgende doelstellingen:

- Het maken van een inventarisatie van relevante praktijkprojecten op het gebied van duurzame landbouw om zo inzicht te kunnen geven in de diversiteit aan lopende initiatieven binnen de transitie naar een duurzame landbouw;
- Het analyseren van cruciale factoren voor planvorming en uitvoering van praktijkprojecten.

Als startjaar voor de inventarisatie van praktijkprojecten op het gebied van duurzame landbouw is het jaar 1990 genomen. In totaal zijn in de eerste helft van 2003 van 117 projecten gegevens geïnventariseerd via internet, literatuur en informanten. De meerderheid van de gevonden projecten was op dat moment in uitvoering (66%). Slechts een klein aantal bevond zich in de planfase (7%) of betrof haalbaarheidsstudies (2%). Ongeveer een kwart van de projecten was reeds afgerond. De spreiding van projecten over verschillende geografische schaalniveaus was aanzienlijk. De meeste projecten vonden plaats op nationaal (39%), regionaal (26%) en lokaal niveau (19%), en in beperkte mate ook op internationale schaal. Wat betreft de verdeling van de projecten over de verschillende landbouwsectoren, is naar voren gekomen dat verreweg de meeste projecten niet op een specifieke sector zijn gericht en dat de akker- en tuinbouw meer aandacht krijgen dan de veehouderij.

Qua type instrument dat is ingezet om het doel van het project te bereiken, bleek dat kennisontwikkeling hoog scoort (26%). Daarna volgden ketensamenwerking (17%), voorlichting (13%) en certificering (12%). Verder is gebleken dat kennisinstellingen relatief vaak de projectleiding in handen hebben (25%), hetgeen er op lijkt te duiden dat de projecten gericht op kennisontwikkeling ook vaak door kennisinstellingen zelf worden geïnitieerd ('science-push'). Verder spelen boerenorganisaties (19%), maatschappelijke organisaties (15%) en marktpartijen (14%) vaak een sleutelrol.

Wat betreft de geïnventariseerde projecten is getracht een indruk te geven van de mate van complexiteit van de samenwerking tussen actoren en de diversiteit aan duurzaamheidsaspecten die in de projecten aan bod komen. Dit is interessant vanuit de gedachte dat voor een transitie duurzame landbouw vooral gezocht moet worden naar innovaties op het gebied van samenwerking en integratie van een breed aantal duurzaamheidsaspecten. Een minderheid van de projecten scoort hoog op deze twee kwalificaties. De grote meerderheid van de projecten scoort matig tot behoorlijk op diversiteit en complexiteit. Duurzame landbouw is uitgewerkt aan de hand van de zogenaamde 'Triple-P'-benadering, die een onderscheid maakt tussen aspecten betrekking hebbende op 'people', 'planet' en 'profit'. Het blijkt dat de meeste aandacht in de praktijkprojecten voor duurzame landbouw uitgaat naar 'planet'-aspecten, maar er is ook terdege aandacht voor 'people' en 'profit'. Binnen die drie categorieën krijgen de 'grijze' milieuaspecten (zoals de problematiek van mineralen en gewasbeschermingsmiddelen) verreweg de meeste aandacht. Daarna komen achtereenvolgens biodiversiteit, dierenwelzijn, landschap, voedselveiligheid, toegevoegde waarde, arbeidsomstandigheden, menselijk kapitaal, bestaanszekerheid en diergezondheid in afnemende mate aan de orde.

Uit de projectenlijst zijn vervolgens zes projecten geselecteerd voor een analyse van de cruciale factoren die bepalend zijn geweest voor het verloop van het project. Getracht is om een zo breed mogelijk scala aan duurzaamheidsaspecten en manieren van samenwerking aan de orde te stellen. Verder dienden de cases aan te sluiten bij de hoofdthema's voor duurzame landbouw, zoals deze zijn gedefinieerd door het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Gekozen is om twee projecten te analyseren die betrekking hebben op 'vitale clusters', namelijk de herstructurering en reconstructie van intensieve landbouwsystemen (reconstructie intensieve veehouderij Nederweert en herstructurering glastuinbouwgebied Californië/Siberië) en die bovendien beide een zware ruimtelijke component hebben. Daarnaast zijn drie projecten geselecteerd waarbij het gaat om het streven naar een 'veelzijdig platteland' (Groene Hart Landwinkelcoöperatie, Vel en Vanla en Adopteer een Koe). Het EUREPGAP systeem voor verse groenten en fruit betreft beide hoofdthema's, aangezien het van toepassing is op een breed spectrum aan teelten variërend van hoog intensieve glastuinbouw tot kleinschalige biologische volgrondsteelt.

Tijdens de analyse zijn relatief veel factoren geïdentificeerd die een stimulerende invloed hebben gehad op het verloop van de projecten. Een gedeeld gevoel van urgentie blijkt daarbij van groot belang te zijn. In de meeste van de bestudeerde cases kan de urgentie gerelateerd worden aan een extreme gebeurtenis op het gebied van dierziekten en voedselveiligheid, eventueel in combinatie met milieueisen of concurrentie om de beperkte ruimte. Op een dergelijk moment is de tijd als het ware rijp voor een innovatief project, en dat werkt als een belangrijke succesfactor. Daarnaast is een goede trekker essentieel. Het gaat dan zowel om de juiste organisatie als om de juiste personen die de trekkersrol op zich nemen. Bovendien moet er duidelijkheid zijn over doelen en middelen. Overigens blijkt dat doelstellingen niet statisch zijn, maar tijdens de uitvoering van het project kunnen veranderen. Projecten

die starten met een minder ambitieuze, maar breed gedragen doelstellingen, waaraan later andere doelen worden toegevoegd, hebben meer kans van slagen dan projecten die vanaf het begin een hoge ambitie hebben. Hierbij aansluitend komt naar voren dat processen die bottom-up – vanuit de stakeholders – zijn georganiseerd, succesvoller zijn dan top-down-processen.

In de door ons onderzochte praktijkprojecten hebben zich regelmatig belemmeringen van bestuurlijk/juridische aard voorgedaan. Dergelijke belemmeringen kunnen ten eerste betrekking hebben op een ontoereikend beleidskader. Een voorbeeld daarvan is het ontbreken van een beleidskader voor de geïntegreerde teelt van landbouwgewassen op zowel Europees als nationaal niveau. Ten tweede kunnen zij worden veroorzaakt door een onduidelijk beleidskader waardoor met name planvorming wordt bemoeilijkt. Ten derde kan de uitvoering van een project leiden tot overtreding van wet- en regelgeving op het gebied van milieu en ruimtelijke ordening, omdat er nauwelijks ruimte is om te experimenteren. Het gebruik van doelvoorschriften zou in sommige gevallen een oplossing kunnen bieden. Ten vierde komt het ook voor dat de betrokkenen bij een project de bestaande regels als meer knellend gaan ervaren, omdat zij er in toenemende mate mee worden geconfronteerd. Ten vijfde kunnen regels die rechtsbescherming aan derden bieden een hindernis voor de uitvoering van een project vormen. Een bekend voorbeeld daarvan is de wettelijke bescherming van eigendom, waardoor onteigening van grond kan worden bemoeilijkt. Ten zesde kunnen de regels van de Europese interne markt een belemmering zijn omdat zij de vrijheid om een projectuitvoerder te kiezen beperken door het verplicht stellen van openbare aanbestedingsprocedures voor de levering van producten en diensten. Tot slot blijkt de samenwerking tussen verschillende overheidslagen niet altijd constructief te verlopen, hetgeen kan samenhangen met een onduidelijke afbakening van bestuurlijke verantwoordelijkheden of het onvoldoende toedelen van taken aan de best daartoe uitgeruste niveaus.

Verder is de beeldvorming over projecten en het draagvlak ervoor van groot belang. Het gaat daarbij zowel om de percepties van de betrokken boeren als om die van het publiek. Het blijkt uitermate lastig om projecten die negatieve beelden oproepen bij burgers en/of boeren tot een succes te maken. In dit kader verdienen samenwerkingsinitiatieven van boeren meer aandacht en ondersteuning van beleidsmakers, aangezien dergelijke initiatieven goede oplossingen kunnen bieden en een oplossingsgerichte houding bij de betrokkenen kunnen stimuleren. Ook projecten die leiden tot een intensiever contact tussen boeren en burgers blijken gunstig voor het draagvlak, en kunnen soms zelfs aanleiding zijn tot veranderingen in koopgedrag.

Sociaal-economische factoren spelen op verschillende manieren een rol. Bij de financiering van projecten treden regelmatig problemen op. Onduidelijkheid over subsidievoorwaarden is vaak de belangrijkste oorzaak. Ook kan de sociaal-economische positie van een sector de realisatie van een project in de weg staan. Dit is aan de orde in de intensieve veehouderij.

Tenslotte blijken in geen van de case studies technologische belemmeringen van doorslaggevende betekenis te zijn. Wel geven de praktijkprojecten aanleiding tot kennisontwikkeling op technologisch gebied. De koppeling van kennisontwikkeling met vraagstukken uit de praktijk wordt als een stimulerende factor gezien.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

De transitie naar een duurzame landbouw wordt door steeds meer organisaties gezien als een van de grote innovatieopgaven voor de komende decennia. De urgentie van deze transitie neemt toe onder druk van de problematiek van dierziekten en dierenwelzijn, de druk die de landbouw legt op de ruimte, de milieuproblemen die met de landbouwproductiesystemen samenhangen en de noodzaak vraaggestuurd te gaan produceren. Tegelijkertijd neemt de druk op het agrarisch gebied toe door claims vanuit onder andere stedelijke ontwikkeling, industrie, infrastructuur, natuur, recreatie en waterbeheer. Aanscherping van milieu-eisen en het verminderen van productiesubsidies zijn daarnaast ontwikkelingen met ingrijpende gevolgen voor de concurrentiepositie van de landbouw. De transitie naar een duurzame landbouw is daarmee een actueel maar tevens complex vraagstuk geworden.

De transitie naar een duurzame landbouw is dan ook een apart thema voor het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster (voortaan InnovatieNetwerk genoemd). De Maatschap 'Transitie Duurzame Landbouw' streeft naar het bijdragen aan en het in gang zetten van innovaties door het initiëren en faciliteren van systeeminnovatieve projecten in een open dialoog met de samenleving. Een goed zicht op recent afgeronde en lopende initiatieven in Nederland is daarbij essentieel.

InnovatieNetwerk wil ook vooral een lerende organisatie zijn en daarom is er behoefte aan inzicht in welke cruciale factoren een rol spelen bij het al dan niet slagen van projecten op het gebied van duurzame landbouw. Deze kennis en ervaring kunnen worden benut om nieuwe initiatieven op adequate wijze op te zetten en uit te voeren. Daarom kan dit rapport nuttig zijn voor een brede doelgroep.

Met dit rapport wordt een indruk gegeven van de diversiteit aan praktijkprojecten die de transitie naar een duurzame landbouw karakteriseert. De lijst met geïnventariseerde projecten is opgenomen in Appendix III. Uit een analyse van een beperkte selectie van deze praktijkprojecten komt een aantal cruciale factoren naar voren die bepalend zijn voor het verloop. Hierbij hebben wij ons vooral gericht op projecten met een systeeminnovatief karakter. Systeeminnovatie is een van de kernbegrippen als het gaat om de transitie naar een duurzame landbouw. Belangrijke kenmerken van systeeminnovaties zijn (NRLO, 1999):

- Een meer of minder fundamentele perspectiefwijziging;
- Een ingrijpende cultuuromslag bij de betrokken partijen;
- Een lange- termijn- horizon;
- Integrale vernieuwing in plaats van partiële verbetering.

Het onderzoeksteam is begeleid door een externe begeleidingscommissie, die wij zeer erkentelijk zijn voor de inbreng die zij hebben geleverd in het project.

De commissie was als volgt samengesteld:

- Jan de Wilt, InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster
- Gé Backus, WageningenUR
- Gert van der Bijl, Ministerie van LNV
- Daan Dijk, Rabobank
- Regina van Hoof, The Greenery
- Anniek Mauser, Unilever
- Jos Roemaat, GLTO
- Lydia Sterrenberg, Rathenau Instituut
- Wouter van der Weijden, CLM

1.2 Vraagstelling en doel

De studie is gestart tegen de achtergrond van twee relevante vragen:

- Hoe ziet de praktijk van duurzame landbouw er op dit moment uit? Welke projecten zijn of worden uitgevoerd en welk beeld levert dit op?
- Welke lessen kunnen worden geleerd van de wijze waarop de planvorming en de uitvoering van systeeminnovatieve praktijkprojecten verlopen?

Voorliggend rapport hoopt op deze vragen een antwoord te geven. Daartoe is een onderzoek uitgevoerd met de volgende doelstellingen:

- Het maken van een inventarisatie van relevante praktijkprojecten op het gebied van duurzame landbouw om zo inzicht te kunnen geven in de diversiteit aan lopende initiatieven binnen de transitie naar een duurzame landbouw;
- Het analyseren van cruciale factoren voor planvorming en uitvoering van praktijkprojecten.

1.3 Leeswijzer

De indeling van het rapport is als volgt. In hoofdstuk 2 worden enkele begrippen nader gedefinieerd en wordt de onderzoeksmethodiek uitgelegd. In hoofdstuk 3 worden de resultaten van de inventarisatie van de praktijkprojecten beschreven en geanalyseerd. Appendix III bevat de lijst met resultaten van de inventarisatie van projecten. Voor uitvoerige informatie over de geïnventariseerde projecten wordt verwezen naar de speciaal daartoe ingerichte database die op CD-ROM is bijgevoegd. In hoofdstuk 4 worden de zes voorbeeldprojecten beschreven en geanalyseerd, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar lessen die kunnen worden geleerd over cruciale factoren bij de uitvoering van deze projecten. Hoofdstuk 5 bevat de samenvatting en conclusies.

2. Onderzoeksmethode

2.1 Inventarisatie

2.1.1 Zoekmethode

Het eerste doel van deze studie was het maken van een inventarisatie van relevante praktijkprojecten op het gebied van duurzame landbouw, om zo inzicht te krijgen in de diversiteit aan lopende initiatieven. Voor het verkrijgen van dit overzicht is op verschillende manieren naar informatie gezocht, bijvoorbeeld met behulp van telefonische interviews, internetsearch en literatuuronderzoek. Daarnaast is contact opgenomen met verschillende provincies, de regionale LTO-afdelingen, het Publiciteitscentrum Biologische Landbouw en het Productschap Vee, Vlees en Eieren. Tevens is aan de leden van de begeleidingscommissie gevraagd aanvullingen te doen op de verzamelde lijst van projecten.

2.1.2 Selectie van projecten

Bij de selectie van projecten is uitgegaan van de hoofdthema's zoals gedefinieerd door het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Deze hoofdthema's duiden aan in welke richtingen een transitie naar een duurzame landbouw zich zou kunnen bewegen en zijn als volgt geformuleerd (InnovatieNetwerk, 2003):

1. Vitale clusters: hoogwaardige agrarische grondstof- en voedselvoorziening in een verstedelijkte delta die voldoet aan de hoge eisen van een postmoderne samenleving;
2. Veelzijdig platteland: versterking van maatschappelijk gewenste functies van het landelijk gebied en de landbouw, zoals natuur- en landschapsbeheer, waterbeheer, zorgverlening en recreatie;
3. Regie internationale kennisintensieve agri-food netwerken: het ontwikkelen, het orchestreren en het regisseren van internationale agro-food ketens en netwerken in een geliberaliseerde wereldcontext.

Wanneer gevonden projecten naar de mening van het onderzoeksteam pasten binnen één van deze hoofdthema's zijn zij opgenomen in de groslijst van projecten. Deze studie concentreert zich daarbij vooral op de eerste twee lijnen.

Vervolgens wordt een idee gegeven van de diversiteit aan duurzaamheidsaspecten van de projecten. In dat verband is nader invulling gegeven aan het begrip duurzame landbouw door verschillende duurzaamheidsaspecten te onderscheiden. Er is gekozen om de Triple P-benadering (People, Planet, Profit) (Elkington, 1997), als uitgangspunt te nemen en deze verder uit te werken in duurzaamheidsaspecten die relevant zijn in relatie tot landbouw. Tabel 2.1 geeft een overzicht van deze verscheidene duurzaamheidsaspecten.

Tabel 2.1 Categorieën van duurzaamheidsaspecten
uitgaande van Triple P

(Triple P Categorieën van duurzaamheidsaspecten)

People	Menselijk kapitaal Arbeidsomstandigheden Voedselveiligheid
Planet	Milieu Landschap Biodiversiteit Dierenwelzijn Diergezondheid
Profit	Toegevoegde waarde Bestaanszekerheid

Voorts is geïnventariseerd welke actoren bij de projecten betrokken zijn geweest, om zo een indicatie te krijgen van de complexiteit van de samenwerking in de betreffende projecten.

2.2 Leren van de praktijk: analyse van voorbeeldprojecten

2.2.1 Selectie van relevante cases

Een zestal projecten van de projectenlijst is geselecteerd voor een nadere analyse van cruciale factoren. Bij de selectie is rekening gehouden met de complexiteit van de samenwerking en de manier waarop invulling is gegeven aan duurzaamheidsaspecten. Nadrukkelijk is gezocht naar projecten die mogelijk een bijdrage leveren aan systeeminnovaties binnen de transitie naar een duurzame landbouw. In hoofdstuk 4 wordt de keuze verder beargumenteerd.

2.2.2 Analyse kader

Bij de analyse van initiatieven is het van belang om eerst te bepalen of het betreffende initiatief succesvol is geweest in het realiseren van vooraf gestelde doelen. In de doelstelling wordt een aantal beoogde effecten beschreven en wanneer een project is afgerond kan worden bekeken in welke mate de bedoelde effecten zijn opgetreden en wat eventuele neveneffecten zijn. Om vervolgens de cruciale factoren die bij de uitvoering een rol gespeeld hebben te kunnen benoemen, is een analysekader ontwikkeld.

Bij het formuleren van dit analysekader hebben wij ons laten inspireren door factoren die zijn onderscheiden in eerdere studies naar relevante factoren bij projecten op het gebied van meervoudig ruimtegebruik en waterbeheer zoals in RMNO (1997); RMNO,

NRLO en ATW (2000); Rathenau Instituut (2001) en Cooten et al. (2001). In een studie van het InnovatieNetwerk (2000) zijn bovendien criteria geformuleerd waaraan systeeminnovatieve projecten zouden moeten voldoen.

Bij de analyse zijn de volgende soorten factoren te onderscheiden:

1. Technische factoren
2. Projectmatige factoren
3. Factoren gerelateerd aan de verhoudingen binnen ketens en netwerken
4. Bestuurlijk/juridische factoren
5. Sociaal-economische factoren
6. Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak.

Deze aspecten zijn in het analysekader uitgewerkt tot een aantal concrete vragen die bij de analyse van de projecten worden beantwoord. In Tabel 2.2 staan deze vragen weergegeven.

Tabel 2.2 Analyse kader

<i>Cruciale factoren</i>	<i>Relevante vragen</i>
Technische factoren	Is sprake van een grote technische innovatie en zijn de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?
Projectmatige factoren	Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen? Is een goede trekker aanwezig? Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht? Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?
Factoren gerelateerd aan de verhoudingen binnen ketens en netwerken	Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?

Vervolg Tabel 2.2 Analyse kader

<i>Cruciale factoren</i>	<i>Relevante vragen</i>
Bestuurlijk/juridische factoren	Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk? Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk? Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?
Sociaal-economische factoren	Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de betrokkenen?
Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak	Is er voldoende draagvlak binnen de sector? Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?

2.2.3 Case analyse

De cases zijn geanalyseerd, waarbij enkele telefonische interviews zijn gehouden en literatuur (evaluatiestudies) is verzameld. Het analysekader is daarbij vertaald naar vragen voor de interviews.

Voor elk project is vervolgens aangegeven wat de doelen waren en wat er van die doelen is terechtgekomen (realisatie). Vervolgens is geanalyseerd welke factoren hebben bijgedragen aan het succes, dan wel falen van (onderdelen van) het project. De belangrijkste factoren worden bij elk project samengevat in een tabel.

3. Inventarisatie van projecten

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk bevat de resultaten van de inventarisatie van praktijkprojecten en initiatieven op het gebied van duurzame landbouw. De projectenlijst is samengesteld op basis van literatuur, informatie op internet en enkele interviews. In totaal zijn er over 117 projecten gegevens geïnventariseerd. Appendix II bevat het 'invulformulier' dat is gebruikt bij het verzamelen van gegevens. Appendix III bevat een beknopt overzicht van de geïnventariseerde projecten. Voor de volledige inventarisatie wordt verwezen naar de database die is gemaakt met hulp van het programma Access.

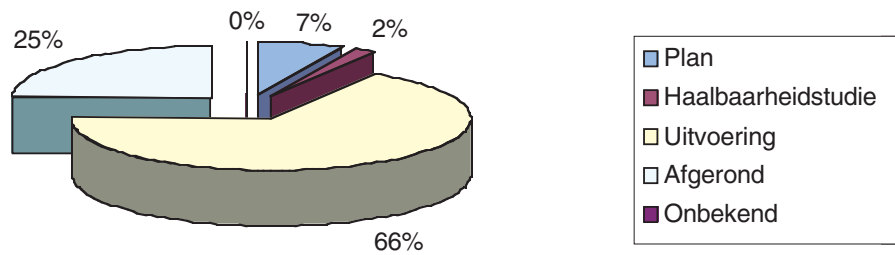
In dit hoofdstuk karakteriseren we de actuele stand van zaken op het gebied van de praktijk van duurzame landbouw. Hieraan is een aantal belangrijke beperkingen verbonden. Ten eerste gaat het om een momentopname. Het veld is constant in beweging. Ten tweede blijft het zo dat naarmate langer wordt gezocht, meer zal worden gevonden. De lijst is dan ook verre van compleet. Toch wordt naar onze mening een behoorlijk overzicht geboden. Gedurende twee maanden is door een student-assistent bijna voltijds gewerkt aan het opzetten van de database en de inventarisatie, waarbij op verschillende manieren is gezocht. Ook al is het overzicht niet compleet, het geeft wel een goed beeld van op het gebied van duurzame landbouw.

3.2 Resultaten van de inventarisatie

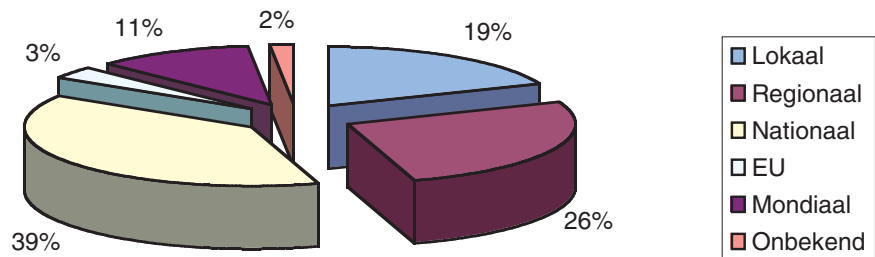
Het jaar 1990 is genomen als startjaar voor de inventarisatie. Uit de verzamelde gegevens blijkt dat de meerderheid van de projecten is gestart na 1996 en dat er een piek was in 2000 en 2001. Dit kan te maken hebben met de informatie op internet die regelmatig wordt vernieuwd, waardoor oudere projecten wellicht in mindere mate worden aangetroffen.

Figuur 3.1 geeft aan in welk stadium de geïnventariseerde projecten verkeren. De meerderheid van de gevonden projecten is op dit moment in uitvoering. Slechts een klein aantal bevindt zich in de planfase (7%) of betreft haalbaarheidsstudies (2%). Ongeveer een kwart van de projecten is afgerond, en er is een groot aantal (66%) lopende projecten terug te vinden op de lijst.

Er is een goede spreiding van projecten over verschillende schaalniveaus. De uitvoering van een groot aantal projecten vindt plaats op nationaal (39%), regionaal (26%) en lokaal niveau (19%). In Figuur 3.2 valt vooral het geringe aantal projecten met een Europese dimensie op. Mogelijk is de zichtbaarheid van deze projecten niet zo groot, of komen zij op een lager schaalniveau tot uitdrukking (bijvoorbeeld een Europees koepelproject kan vele lokale projecten omvatten).

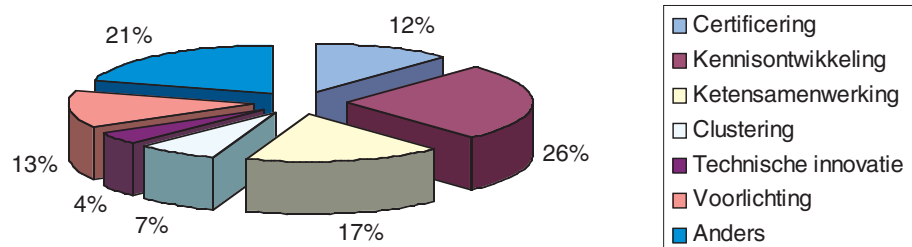

Figuur 3.1 Projectfase.

Figuur 3.2 Schaalniveau.

Het is interessant is om te kijken naar het type instrument dat is ingezet om het doel van het project te bereiken. Uit figuur 3.3 blijkt dat kennisontwikkeling hoog scoort (26%). Daarna volgen op afstand ketensamenwerking (17%), voorlichting (13%) en certificering (12%).

Figuur 3.3 Instrumentarium.

Tabel 3.1 geeft een overzicht van de organisaties die de projectleiding in handen hebben. De kennisinstellingen (25%) blijken hier een dominante rol te spelen, hetgeen overeenkomt met de bevinding dat het bij de meeste projecten gaat om kennisontwikkeling. Verder spelen boerenorganisaties (19%), maatschappelijke organisaties (15%) en marktpartijen (14%) vaak een sleutelrol.

Tabel 3.1 Trekkende organisaties

<i>Trekkende organisatie</i>	<i>Aantal projecten (in %)</i>
Kennisinstellingen	25
Boerenorganisaties	19
Maatschappelijke organisaties	15
Marktpartijen	14
Overheden	9
Semi-overheid	7
Boeren	2
Financiële instellingen	0
Anders	9

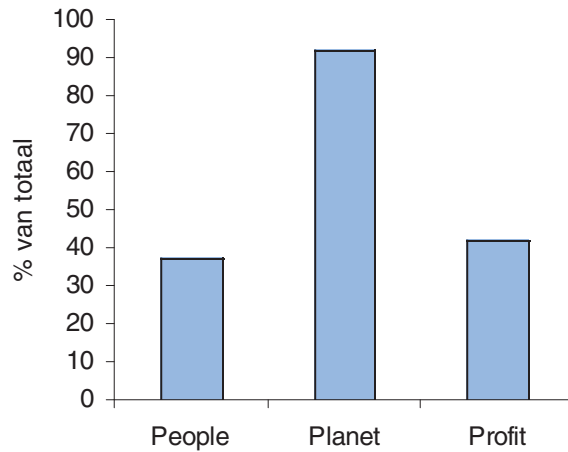
Tabel 3.2 laat de verdeling van de projecten over de verschillende landbouwsectoren zien. Hieruit blijkt dat verreweg de meeste projecten niet op een specifieke sector zijn gericht en dat de akker- en tuinbouw relatief meer aandacht krijgen dan de veehouderij.

Tabel 3.2 Verdeling van de projecten over de belangrijkste landbouwsectoren

<i>Sector</i>	<i>Aantal projecten (in %)</i>
Niet sector-gericht	44
Tuinbouw	24
Akkerbouw	21
Grondgebonden veehouderij	13
Intensieve veehouderij	13
Onbekend/overig	7

Tijdens de inventarisatie zijn extra gegevens over duurzaamheidsaspecten verzameld om een indruk te krijgen hoe in de praktijk inhoud wordt gegeven aan duurzaamheid. Zoals in paragraaf 2.2 is aangegeven, is de Triple P-benadering (People, Planet, Profit) als uitgangspunt genomen. Figuur 3.4 laat zien dat aan 'planet'-aspecten de meeste aandacht wordt gegeven in de projecten, namelijk in 92% van de gevallen. 'People'-aspecten komen in 38% van de projecten aan de orde, en 'profit'-aspecten in 42%.

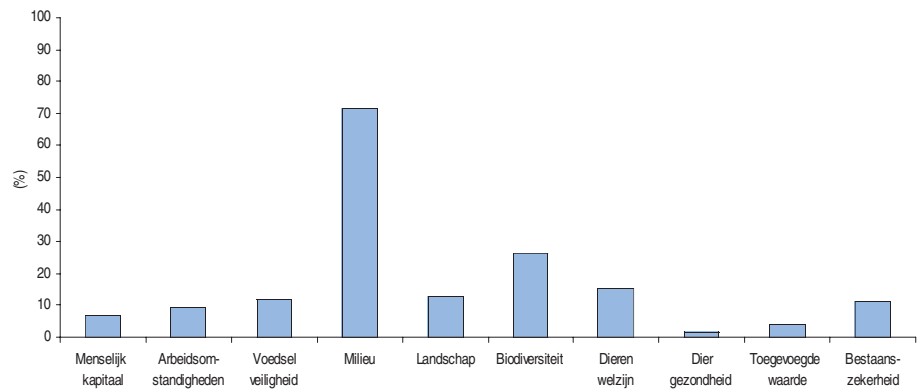

Figuur 3.4 Triple P.

Bij 'people' gaat het om aspecten op het gebied van menselijk kapitaal, arbeidsomstandigheden en voedselveiligheid, bij 'planet' om aspecten op het gebied van milieu, biodiversiteit, landschap, dierenwelzijn en diergezondheid en bij 'profit' om aspecten op het gebied van toegevoegde waarde en bestaanszekerheid. Figuur 3.5 bevat een verdere uitsplitsing van de duurzaamheidsaspecten die in de projecten een nadere invulling krijgen.

De figuur laat zien dat de categorie van milieu-aspecten verreweg het meest wordt uitgewerkt. In aansluiting daarop geeft tabel 3.3 een overzicht van de milieu-onderwerpen waaraan de meeste aandacht wordt besteed. Hieruit blijkt dat de projecten vooral zijn gericht op de mineralen- en gewasbeschermingsproblematiek.

Figuur 3.5 Duurzaamheidsaspecten.

Tabel 3.3 Type milieu-aspecten in praktijkprojecten duurzame landbouw

<i>Milieu-aspecten</i>	<i>Aantal projecten (%)</i>
Mineralen	62
Gewasbeschermingsmiddelen	37
Water	19
Energie	17
Anders	8

3.3 Complexiteit en diversiteit

Bij de inventarisatie van de projecten is getracht om inzicht te krijgen in de diversiteit aan duurzaamheidsaspecten. Er is geïnventariseerd welke actoren en partijen bij de projecten betrokken zijn geweest, om zo een beeld te krijgen van de complexiteit van de betreffende projecten. Op twee manieren is getracht een indicatie te geven van de mate van complexiteit en diversiteit van de projecten. Ten eerste is een kwalitatief oordeel gegeven door de onderzoekers. Ten tweede heeft een semi-kwantitatieve beoordeling plaatsgevonden op basis van een score op het aantal categorieën van duurzaamheidsaspecten en het aantal typen betrokkenen. Beide methoden zijn subjectief en dienen slechts om een eerste indruk te geven van het karakter van de gevonden projecten.

Wat betreft de kwalitatieve beoordeling hebben we na afloop van de inventarisatie inschattingen gemaakt van de mate van de ambitie en de diversiteit qua duurzaamheid en de complexiteit qua samenwerking tussen actoren. De antwoordcategorieën variëerden hierbij van 'hoog', 'matig', 'behoorlijk' tot 'geen'. Als naar de resultaten in tabel 3.4 wordt gekeken, valt op dat de meerderheid van de geïnventariseerde projecten matig tot behoorlijk scoort qua ambitie en diversiteit (69%), en complexiteit (64%). Daarnaast is er een relatief grote groep waaromtrent wij zelf geen inschatting konden maken. Het beeld dat uit de tabel naar voren komt strookt met een piramide-model, bestaande uit verschillende lagen. De onderste laag bevat projecten die slechts op een deelaspect betrekking hebben. De toplaag bevat een selecte groep van diverse en complexe projecten.

Tabel 3.4 Kwalitatieve beoordeling van de diversiteit en complexiteit van praktijkprojecten duurzame landbouw

<i>Mate</i>	<i>Diversiteit qua duurzaamheid (aantal projecten in %)</i>	<i>Complexiteit qua actoren (aantal projecten in %)</i>
Hoog	9	11
Behoorlijk	21	23
Matig	48	41
Geen	3	9
Weet niet	19	15

Tegenover de kwalitatieve benadering is vervolgens een semi-kwantitatieve beoordeling geplaatst. Als indicatoren zijn de aantallen categorieën van duurzaamheidsaspecten en de aantallen typen actoren gebruikt. Bij het tellen zijn acht categorieën actoren onderscheiden, namelijk boeren, boerenorganisaties, overheden, marktpartijen, kennisinstellingen, financiële instellingen, maatschappelijke organisaties en overig. De duurzaamheidsaspecten zijn geteld op basis van tien verschillende categorieën, namelijk menselijk kapitaal, arbeidsomstandigheden, voedselveiligheid, milieu-effecten, biodiversiteit, natuur en landschap, dierenwelzijn, diergezondheid, toegevoegde waarde en bestaanszekerheid. Tabel 3.5 geeft de resultaten van de tellingen weer, waarbij is verondersteld dat projecten waarin 4 of meer duurzaamheidsaspecten worden uitgewerkt een hoge mate van diversiteit bezitten en projecten waarbij 6 of meer verschillende typen actoren zijn betrokken een hoge mate van complexiteit. In de tabel valt het grote aantal projecten op waarin slechts één duurzaamheidsaspect aan de orde komt. Deze zogenaamde enkelvoudige projecten kunnen echter wel degelijk ambitieuze doelstellingen hebben. De mate van ambitie is moeilijk te meten op basis van de gegevens uit de database, maar is allereerst tijdens de inventarisatie door de onderzoekers ingeschat en in de laatste fase van het project zo nodig gecorrigeerd.

Tabel 3.5 Semi-kwantitatieve beoordeling van de diversiteit en complexiteit van praktijkprojecten duurzame landbouw

<i>Mate (aantal categorieën van duurzaamheidsaspecten)</i>	<i>Diversiteit qua duurzaamheid (aantal projecten in %)</i>	<i>Mate (aantal typen actoren)</i>	<i>Complexiteit qua actoren (aantal projecten in %)</i>
Hoog (4 of meer)	19	Hoog (6 of meer)	15
Behoorlijk (3)	22	Behoorlijk (4 of 5)	43
Matig (2)	17	Matig (2 of 3)	34
Geen (1)	42	Geen (1)	10

4. Leren van de praktijk: zes voorbeeldprojecten

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden zes case studies beschreven aan de hand waarvan een aantal cruciale factoren kan worden aangewezen voor projecten op het gebied van duurzame landbouw. Bij de selectie van de cases is uitgegaan van de projectenlijst zoals die in een eerdere fase van het project is samengesteld. Daarbij is rekening gehouden met de complexiteit van de samenwerking en de manier waarop invulling is gegeven aan duurzaamheidsaspecten. Nadrukkelijk is gezocht naar projecten die mogelijk een bijdrage leveren aan systeeminnovaties. Op basis van de in het vorige hoofdstuk beschreven beoordeling van de mate van complexiteit en diversiteit van de projecten is een eerste 'schifting' aangebracht in de projectenlijst.

Een tweede overweging bij de selectie van te analyseren cases betrof de mate waarin de cases aansloten bij de eerder genoemde hoofdthema's voor een duurzame landbouw, met name vitale clusters en veelzijdig platteland. Gekozen is om twee projecten te analyseren die betrekking hebben op 'vitale clusters', namelijk de herstructurering en reconstructie van intensieve landbouwsystemen (reconstructie intensieve veehouderij Nederweert en herstructurering glastuinbouwgebied Californië/Siberië) en die beide een zware ruimtelijke component hebben. Daarnaast zijn drie projecten geselecteerd waarbij het gaat om het streven naar een 'veelzijdig platteland' (Groene Hart Landwinkelcoöperatie, Vel en Vanla, en 'Adopteer een Koe'). Vanwege de hoge mate van complexiteit en diversiteit is ook een certificeringsinitiatief vanuit de voedingsmiddelenindustrie (EUREPGAP-protocol voor verse groenten en fruit) geselecteerd voor de nadere analyse. Tabel 4.1 vat enkele karakteristieken van de geselecteerde voorbeeldprojecten samen.

Tabel 4.1 Karakteristieken van de zes voorbeeldprojecten

Naam project	Reconstructie intensieve veehouderij Nederweert
Hoofdthema	Vitale clusters
Agrarische sector	Intensieve veehouderij
Instrument	Reconstructie
Stadium uitvoering	Voorlopig stilgelegd
Naam project	Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië
Hoofdthema	Vitale clusters
Agrarische sector	Glastuinbouw Champignonteelt
Instrument	Herstructurering
Stadium Uitvoering	In uitvoering
Naam project	EUREPGAP voor verse groenten en fruit
Hoofdthema	Niet specifiek
Agrarische sector	Vollegronds- en glastuinbouw
Instrument	Certificering
Stadium Uitvoering	In uitvoering
Naam project	Mineralenproject Vel&Vanla
Hoofdthema	Veelzijdig platteland
Agrarische sector	Melkveehouderij
Instrument	Kennisontwikkeling- en verspreiding
Stadium Uitvoering	Afgerond
Naam project	Adopteer een Koe
Hoofdthema	Veelzijdig platteland
Agrarische sector	Melkveehouderij
Instrument	Voorlichting en netwerkontwikkeling
Stadium Uitvoering	In uitvoering
Naam project	Groene Hart Landwinkelcoöperatie
Hoofdthema	Veelzijdig platteland
Agrarische sector	Niet specifiek
Instrument	Netwerkontwikkeling
Stadium Uitvoering	In uitvoering

De zes voorbeeldprojecten worden elk volgens een vaste structuur beschreven: eerst wordt een korte beschrijving van het project gegeven, vervolgens gaan we in op de doelen en de realisatie daarvan. Daarna geven we een indicatie van de innovatieve elementen en ten slotte worden cruciale factoren geïdentificeerd waar lessen uit kunnen worden getrokken.

4.2 Reconstructie intensieve veehouderij Nederweert

4.2.1 Korte beschrijving

In de gemeente Nederweert is de intensieve veehouderij de belangrijkste agrarische sector. De concentratie van veehouderijbedrijven heeft geleid tot verschillende milieuproblemen (verzuring, vermessing en stankoverlast), die onder meer de ontwikkeling van woningbouw belemmeren. Om de problemen die ontstaan bij de verwevenheid van verschillende functies op het platteland op te lossen en de milieuproblematiek aan te pakken, is de Reconstructiewet concentratiegebieden opgesteld. Centraal in deze wet staat het bereiken van een nieuw evenwicht tussen de verschillende functies in het landelijk gebied. Daarbij wordt naast een duurzaam perspectief voor de landbouw ook de verbetering van de kwaliteit van natuur, landschap en milieu in onderling verband nagestreefd.

Nederweert is in 2000 door LNV aangewezen als pilotgebied voor de uitvoering van de Reconstructiewet concentratiegebieden. Deze wet verdeelt het landelijk gebied in drie zones, namelijk: extensiveringsgebieden, verwevingsgebieden en perspectiefgebieden. In de eerste zone wordt de intensieve veehouderij beperkt. In de tweede zone moeten natuur en intensieve veehouderij zoveel mogelijk samengaan. In de derde zone krijgt de intensieve veehouderij de ruimte om zich (verder) te ontwikkelen. Het doel van de Reconstructiewet is om de intensieve veehouderij uit de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en haar randgebieden te verwijderen en de bedrijfsvoering in een ander gebied te laten plaatsvinden, waar ook in de toekomst nog mogelijkheden zijn. Via het project in Nederweert zou kennis en ervaring moeten worden opgedaan voor andere reconstructies in Nederland.

In Nederweert zijn de reconstructiedoelen langs twee sporen uitgewerkt. Het eerste spoor behelst de ontwikkeling van een agroproductiepark en het tweede spoor betreft een agrarisch vestigingsgebied. Na een haalbaarheidsstudie van het LEI naar de ontwikkeling van het agroproductiepark bleek dat voor deze plannen geen draagvlak was te vinden. Voor de ontwikkeling van plannen voor een agrarisch vestigingsgebied was wel draagvlak. Deze plannen zijn verder uitgewerkt door de gemeente Nederweert, Arcadis en de Stichting Agriveer. Laatstgenoemde stichting bestond uit een groep varkens- en pluimveehouders uit Nederweert. Zij hebben voorgesteld een bedrijventerrein aan te leggen voor intensieve veehouderijbedrijven, het Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert (AVN). Het project had tot doel om op één terrein van 50 ha (in het buitengebied) een aantal intensieve landbouwbedrijven samen te voegen, die op dat moment nog over de gemeente Nederweert verspreid lagen. De kosten van het project werden geschat op 20 miljoen euro, waarvan 10 miljoen voor de aanleg van het terrein en 10 miljoen voor het afbreken van de stallen die in het extensiveringsgebied staan. In deze laatste 10 miljoen euro is de vervangingswaarde van de af te breken stallen meegenomen. Dit betekent dat de investeringen die in de gebouwen zijn gedaan in de afgelopen jaren niet verloren gaan. De deelnemende veehouders maken aanspraak op vergoedingen, omdat zij van mening zijn dat de kosten voor de reconstructie niet alleen gedragen moeten worden door de bedrijven die zich verder ontwikkelen. Agriveer heeft voorgesteld om de kosten als volgt over de verschillende overheden en de betrokken veehouders te verdelen:

de ondernemers 40%, de Nederlandse overheid 30%, en de Europese Unie 30%.

Hiervan is toegezegd: 2 miljoen euro door de EU, 3 miljoen euro door het Ministerie van LNV en 1 miljoen euro door de Provincie Limburg (Ros et al, 2003).

Na een aanlooperperiode van ruim 4 jaar is het ontwikkelingsplan dat door Agriveer en de gemeente is opgesteld, in maart 2003 verworpen door de gemeenteraad van Nederweert. Dit betekent dat er voorlopig een eind is gekomen aan een project dat de gemoederen op lokaal en nationaal niveau lange tijd heeft beziggehouden. Het lijkt een voorlopig einde te zijn, aangezien de problemen die de aanleiding vormden voor het project nog niet zijn opgelost.

Bij het project zijn betrokken: gemeente Nederweert, Provincie Limburg, ministerie van LNV, EU, Stichting Agriveer (vereniging van veehouders), Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB), Stichting Milieufederatie Limburg, LEI, Rabobank Nederland, inwoners van Nederweert en Arcadis.

4.2.2 Doelstellingen

Het doel van het project is een bijdrage leveren aan zowel maatschappelijke als aan reconstructiedoelen door middel van het clusteren van bedrijven op één terrein. Dit houdt concreet in dat bebouwing in het buitengebied wordt verminderd, overlast voor bevolking (stank) en natuur (emissies) wordt beperkt, dieren minder hoeven te worden vervoerd gedurende hun leven, vrachtverkeer door het dorp wordt verminderd, en er op termijn schaalvoordelen kunnen worden behaald bij bijvoorbeeld mestverwerking, vleesverwerking en gezamenlijk gebruik van een kantoorgebouw.

De betrokken veehouders wilden door middel van dit project een kwaliteitsverbetering in de veehouderijsector realiseren en de toekomstperspectieven van de sector en eigen bedrijven in de regio vergroten. De gemeente wilde door middel van het AVN een draagvlak voor de reconstructie creëren. De veehouders kon een toekomst worden geboden en tegelijkertijd konden milieu- en natuurdoelen worden gerealiseerd. LNV beoogde een grote stap in de ontwikkeling van de sector in milieuvriendelijke richting en meer samenwerking in de keten. Tevens wilde LNV kennis opbouwen over de wijze waarop reconstructies uitgevoerd kunnen worden.

Duurzaamheidsaspecten

Ten eerste biedt de realisatie van het AVN perspectieven voor de natuur in Nederweert. De bedrijven verhuizen uit de extensiveringsgebieden naar het AVN waardoor de kwaliteit van de natuur wordt verbeterd. De Ecologische Hoofdstructuur in de regio profiteert van de verplaatsing van de bedrijven en kan verder worden ontwikkeld.

Ten tweede kan het economisch perspectief van de te verplaatsen bedrijven verbeterd worden doordat het AVN mogelijkheden voor verdere ontwikkelingen biedt. Veel van de bedrijven in Nederweert zitten namelijk 'op slot'. Ze hebben op de huidige locatie geen ontwikkelingsmogelijkheden meer door milieu- en andere regelgeving.

Ten derde kunnen, door bij nieuwbouw de nieuwste technieken toe te passen op het gebied van filters bijvoorbeeld, de verzurende emissies sterk worden gereduceerd. Dit levert milieuwinst op en vermindert de stankoverlast in de omgeving. Tabel 4.2 vermeldt de duurzaamheidsaspecten die in dit project zijn inbegrepen.

Tabel 4.2 Duurzaamheidsaspecten in relatie tot reconstructie intensieve veehouderij Nederweert

<i>Triple P</i>	<i>Categorieën van duurzaamheidsaspecten</i>	<i>Onderwerpen in project Nederweert</i>
People	Menselijk kapitaal	Niet inbegrepen
	Arbeidsomstandigheden	Niet inbegrepen
	Voedselveiligheid	Niet inbegrepen
Planet	Milieu	Emissie verzurende stoffen
	Landschap	Reductie stank
	Biodiversiteit	Verbetering EHS
	Biodiversiteit	Biodiversiteit in het algemeen
Profit	Dierenwelzijn/ -gezondheid	Dierenwelzijn; dierziekten
	Toegevoegde waarde	Niet inbegrepen
	Bestaanszekerheid	Bestaanszekerheid boerenbedrijf

4.2.3 Realisatie

Na vier jaar van planvorming, dialoog, en haalbaarheidsstudies is het project door de gemeenteraad afgekeurd, omdat het financieel risico te groot werd geacht door de gemeente en het draagvlak bij boeren en burgers steeds verder was afgekald. Het AVN wordt, zoals het er nu naar uitziet, niet gerealiseerd, maar wat er in de toekomst gaat gebeuren is nog niet duidelijk. Het ligt voor de hand dat de veehouders verder gaan met het ontwikkelen van hun bedrijf op de huidige locaties en hierbij de grenzen van de regels zullen opzoeken. Verschillende geïnterviewden hebben aangegeven dat er op termijn wel iets moet gaan gebeuren omdat anders de toekomst van de veehouderij in Nederweert op het spel staat. De problemen die door middel van de reconstructie zouden moeten worden opgelost, bestaan immers nog steeds. De provincie Limburg en LNV Zuid proberen het proces vlot te trekken. Hiertoe is een analyse gemaakt van het proces door LNV Zuid en deze is in een besloten bijeenkomst besproken met de belangrijkste betrokkenen. Men hoopt dat door deze bijeenkomsten de draad weer kan worden opgepakt en er gewerkt kan gaan worden aan de uitvoering van de Reconstructiewet.

4.2.4 Innovatieve elementen

Het AVN-project streefde een oplossing na voor verscheidene problemen die tegelijkertijd speelden in Nederweert, zoals de wens tot het ontwikkelen van woningbouwlocaties, het realiseren van de EHS, het ontwikkelen van recreatie en het bieden van perspectief aan de intensieve veehouderij in de gemeente. Het is de eerste toepassing van de Reconstructiewet in de praktijk.

Op centraal niveau is een nieuwe benadering ontwikkeld voor de intensieve veehouderij. Het is de bedoeling dat individuele bedrijven worden geconcentreerd op agrarische vestigingslocaties, waarbij gebruik wordt gemaakt van gemeenschappelijke voorzieningen. De consequentie hiervan is dat de veehouderij meer als een industriële activiteit wordt beschouwd, hetgeen bij sommige partijen stuitte op weerstand. Als gevolg van de realisatie van het AVN zouden agrariërs intensief met elkaar moeten samenwerken en daarbij een deel van hun autonomie inleveren. Tevens innovatief was de manier waarop werd samengewerkt door de intensieve veehouders (de oprichting van de Stichting Agriveer). Ondernemers uit de sector hebben gezamenlijk een plan ontwikkeld voor de uitwerking van de reconstructie.

4.2.5 Cruciale factoren

De reconstructie in Nederweert is gestart als een pilotproject om ervaring op te doen met de uitvoering van een reconstructie. Juist vanwege het feit dat het project (voorlopig) is stopgezet levert het een aantal interessante inzichten op over planvorming van complexe projecten.

Het AVN is een complex project. Dit komt ten eerste doordat lokale, regionale en nationale belangen een rol spelen. Ten tweede worden milieudoelen en economische doelen nagestreefd. Ten derde is het de eerste poging om tot een praktische uitwerking van de Reconstructiewet te komen. Hierdoor is het project door velen extra goed in de gaten gehouden en hebben veel partijen het proces proberen te beïnvloeden. Op basis van literatuur en interviews met betrokkenen worden hieronder de factoren beschreven die het verloop van het project hebben beïnvloed.

Technische factoren

- *Is sprake van een grote technische innovatie en zijn de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?*

Technische factoren zijn niet beperkend geweest in het project.

Projectmatige factoren

- *Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen?*

De partijen waren het eens over de problemen die de intensieve veehouderij veroorzaakt in de gemeente. Er was dus sprake van een gedeelde probleemdefinitie. Echter over de urgentie van die problemen verschilden de partijen van mening.

- *Is een goede trekker aanwezig?*

De gemeente Nederweert heeft de regie gevoerd over het project en heeft veel energie in de communicatie tussen de partijen gestoken. Volgens de betrokkenen heeft de gemeente haar taken als trekker goed uitgevoerd. Naast een goede regie is het vertrouwen dat de verschillende partijen in elkaar hebben van belang. Bij dit project was er te weinig vertrouwen tussen de partijen. Dit heeft de uitwerking van de plannen bemoeilijkt. De gemeente was naast projectleider ook projectontwikkelaar. Hiervoor is gekozen omdat Nederweert ruimte wilde creëren voor de 'eigen' veehouders. Men was bang dat een professionele projectontwikkelaar veehouders van

buiten de gemeente zou aantrekken en dat de druk van de intensieve veehouderij hierdoor zou toenemen. De financiële risico's voor de gemeente zijn veel groter geworden door de keuze om zelf het project te ontwikkelen.

Het lijkt in dergelijke projecten beter om een andere partij dan de gemeente als projectontwikkelaar aan te duiden. De financiële risico's voor de realisatie worden dan over verschillende partijen verdeeld en de gemeente loopt zo een kleiner risico.

- *Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht?*

Het is gebleken dat er uiteindelijk geen consensus was over de wijze waarop de problemen opgelost moesten worden. Er waren globaal drie visies te onderscheiden: het opzetten van een agroproductiepark, het opzetten van een agrarisch vestigingsgebied en het verder ontwikkelen op de huidige bedrijfslocaties.

Bij het opstellen van de plannen had het ministerie van LNV grote ambities en legde het de lat voor innovatie hoog: LNV had een agroproductiepark voor ogen. Deze ontwikkelingslijn is uitgewerkt door het LEI. Andere partijen konden zich niet vinden in deze plannen: het sloot niet aan bij hun ideeën over intensieve veehouderij. Vooral de veehouders hadden problemen met het inleveren van zelfstandigheid in de beoogde uitwerking van LNV. De hoge milieu-eisen van het plan, waar de agrariërs geen financiële compensatie voor zouden ontvangen, leverden ook problemen op. Aanvankelijk was er dus sprake van een 'top-down' geformuleerde visie.

De gemeente Nederweert heeft vervolgens samen met Agriveer, bestaande uit agrariërs uit de regio, een tweede ontwikkelingslijn uitgewerkt. Deze uitwerking betrof het Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert (AVN). Dit plan kon op steun rekenen van de Milieufederatie, leden van Agriveer, de gemeente Nederweert, de provincie en LNV. In de beginfase van de ontwikkeling van het plan stonden de LLTB, de Rabobank en gemeenteraad gematigd positief ten opzichte van het AVN. De varkenshouders die niet deelnamen aan Agriveer waren tegen de plannen, evenals een aantal burgers van Nederweert. Deze tegenstanders van het AVN waren vóór een verdere ontwikkeling op de huidige locaties. Dit zou mogelijk worden als de stank- en geluidsreggeving verruimd zouden worden. Als deze optie niet genoeg ruimte zou bieden, dan zouden kleine clusters van bedrijven moeten worden gevormd op de huidige intensieve veehouderijlocaties. De tegenstanders hebben hun weerstand tegen de plannen aan de gemeenteraad laten blijken. Deze stemde uiteindelijk tegen een verdere uitvoering van de plannen.

De Provincie Limburg en het ministerie van LNV hebben pas laat in het proces hun volledige steun uitgesproken voor het AVN. Deze steun kwam nadat het duidelijk was geworden dat het agroproductiepark niet haalbaar was. Door de lange periode van onzekerheid onthielden andere partijen ook hun steun aan het plan en deden zij geen concrete toezeggingen.

De lange duur van het proces, ongeveer 4 jaar, heeft het project parten gespeeld. Het doel van het project, waarover overeenstemming was, het oplossen van de ruimtelijke problematiek in Nederweert, is men in de loop der tijd uit het oog verloren. De verschillende partijen hadden uiteindelijk alleen nog oog voor hun eigen standpunt en hierdoor was het onmogelijk om tot een voor alle betrokkenen acceptabel plan te komen.

- *Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?*

Lokale betrokkenen zijn aanvankelijk niet betrokken geweest bij de planvorming maar hebben zich later verenigd in de Stichting Agriveer en de Stichting Tegen Bio-industrie Nederweert, waarna zij een aanzienlijke invloed hebben gehad op het verloop van het proces.

Factoren gerelateerd aan de verhoudingen binnen ketens en netwerken

- *Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?*

De samenwerking in de keten heeft geen directe rol gespeeld. Aanvankelijk was Dumeco, het grootste vleesverwerkende bedrijf in Nederland, partij in het project maar deze heeft zich in een vroeg stadium teruggetrokken.

Bestuurlijk/juridische factoren

- *Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk?*

Agrariërs die niet deelnamen aan Agriveer verwachtten dat de normen voor stank en ammoniak verruimd zouden worden door de landelijke overheid en dat hierdoor weer enige ruimte zou ontstaan om verder te ontwikkelen op de huidige locaties. De animo om mee te doen aan het AVN was hierdoor minder groot. Als op voorhand duidelijk was geweest dat deze regels niet verder zouden worden versoepeld, dan was er meer aanleiding geweest om mee te werken aan het proces.

- *Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk?*

De voorwaarden waaronder de subsidies van LNV en EU verstrekt zouden worden waren onduidelijk. De gemeenteraad vreesde dat niet al het geld uitgekeerd zou worden en dat de gemeente Nederweert voor deze tegenvaller op zou draaien. De gemeente heeft niet de financiële middelen om dit te kunnen opvangen.

- *Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?*

De standpunten van politieke partijen binnen de gemeente zijn gedurende het project aan verandering onderhevig geweest. Dit had effecten op de realisatie van het project. Waar bijvoorbeeld bij aanvang van het project de gemeenteraad achter het plan stond, moest een paar jaar later worden geconcludeerd dat een deel van de raad van mening was veranderd. LNV hield zich op de achtergrond en was voorstander van het plan. De provincie was niet een echte voorstander, maar werd door LNV beïnvloed om mee te werken aan de plannen. De uiteindelijke oorzaak van het mislukken, de te grote financiële risico's voor de gemeente, had wellicht kunnen worden voorkomen als de provincie een grotere rol had gespeeld. Bij vergelijkbare projecten zou het bevorderend kunnen werken als in een vroeg stadium uitvoerig wordt stilgestaan bij het bepalen van het bestuurlijke niveau met de belangrijkste verantwoordelijkheden, zodat later in het project de risico's bij partijen liggen die daarop zijn toegerust.

Sociaal-economische factoren

- *Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de boer?*

De financiële toestand van de sector is sinds het uitbreken van de varkenspest van 1997 verslechterd. Dit heeft tot gevolg dat weinig ondernemers de middelen hebben om op een nieuwe locatie een bedrijf op te zetten. Tevens zijn de banken terughoudend in de financiering van bedrijfsverplaatsingen, waarschijnlijk door de slechte financiële vooruitzichten van de sector. De verplaatsing naar het AVN was dus voor veel veehouders financieel moeilijk, zo niet onmogelijk, om op te brengen. Het overige deel van de sector (de veehouders die niet in Agriveer zaten), vreesde dat bij een succesvolle uitwerking van het AVN er geen uitbreidingen meer zouden mogen plaatsvinden op andere locaties in Nederweert. De mogelijkheid van 'planologische schaduwwerking', namelijk dat vestigingsgebieden regionaal of zelfs nationaal verplicht worden gesteld, was tevens een reden voor de Nederlandse Vakbond van Varkenshouders om tegen de ontwikkelingen in het geweer te komen. Als men alleen nog op het AVN mocht uitbreiden dan zouden de huidige locaties sterk in waarde dalen en zou het de veehouders veel geld kosten. Voor veel van hen is het bedrijf hun oudedagvoorziening.

Gezien de complexiteit van dergelijke reconstructieprojecten zou ook kunnen worden gekozen voor een flexibelere aanpak. Dit houdt in dat bij het opzetten van een vestigingsgebied meer tijd aan bedrijven wordt gegeven om te verhuizen. Tevens kunnen de plannen voor verdere samenwerking op het terrein stap voor stap worden uitgevoerd. Hierdoor zijn de financiële risico's minder groot, kan er al doende geleerd worden en is de tegenstand misschien minder groot omdat de stappen niet te ingrijpend zijn voor de betrokkenen.

Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak

- *Is er binnen de sector draagvlak voor het project?*

Binnen de sector was geen draagvlak voor het door LNV voorgestelde agroproductiepark. Wat betreft het AVN waren er op lokaal niveau zowel voor- als tegenstanders onder de varkenshouders. De voorstanders zijn van mening dat er ingrijpende veranderingen nodig zijn voor het voortbestaan van de bedrijfstak in Nederweert.

Tot de tegenstanders behoren oudere varkenshouders die nog slechts een aantal jaren willen doorwerken, en varkenshouders die zich aangetast voelen in hun vrijheid als ondernemer. Ze willen hun bedrijven bij voorkeur ontwikkelen op de huidige locatie en eventueel op kleine schaal clusteren. De tegenstanders zijn bang dat op termijn alleen nog in speciaal daarvoor ingerichte vestigingsgebieden mag worden gewerkt, met een waardedaling van hun huidige bedrijf tot gevolg. Binnen de sector was het draagvlak voor het project dus een belangrijke belemmering.

- *Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?*

Er was weerstand tegen de plannen, hetgeen onder andere tot uitdrukking kwam in de oprichting van de 'Stichting tegen bio-industrie Nederweert'. Deze stichting bestaat uit bewoners van Nederweert en een aantal varkensboeren uit Nederweert en omgeving. De omwonenden van het toekomstige AVN hebben zich ook verzet tegen

de plannen. Dit kan vooral gezien worden als ‘NIMBY’ gedrag. Er is een negatieve beeldvorming over het AVN ontstaan; de termen ‘karbonadefabriek’ en ‘varkensflat’ zijn in de media gevallen. Deze uitingen hebben de perceptie van de bevolking beïnvloed en de weerstand tegen het AVN verder vergroot.

De negatieve beeldvorming over concentratiegebieden van intensieve veehouderij staat de realisatie van reconstructieprojecten op dit moment in de weg. In het project kwam dit duidelijk naar voren. Verschillende actoren hadden verschillende ideeën over de toekomst van de sector, hetgeen er mede toe heeft geleid dat het project uiteindelijk stagneerde. Het nationale debat over de toekomst van de intensieve veehouderij kan mogelijk bijdragen tot het bereiken van overeenstemming over een eenduidige koers voor de sector.

Tabel 4.3 Samenvattende tabel met cruciale factoren voor de doelrealisatie van de reconstructie intensieve veehouderij Nederweert

<i>Type factoren</i>	<i>Stimulerend</i>	<i>Remmend</i>
Technisch	Technieken aanwezig	
Projectmatig	Goede coördinatie door gemeente bij planvorming AVN Veel partijen betrokken bij aanvang planvorming AVN Breed geaccepteerde probleemstelling	Ambitieniveau LNV over agroproductiepark sluit niet aan bij visie lokale betrokkenen. Proces te lang geduurd. Gemeente naast publieke rol ook projectontwikkelaar.
Keten en netwerkbeheer		Onduidelijkheden over voorwaarden van subsidies
Bestuurlijk/juridisch		
Sociaal-economisch		
Acceptatie en draagvlak		Wantrouwen tussen LNV en veehouders Negatieve beeldvorming over agroproductiepark en AVN Draagvlak AVN niet breed genoeg bij veehouders en bevolking

Bronnen

- Deij, J.A. (2003). *Evaluatie AVN, hoe nu verder*. LNV Zuid.
- Ros, J.P.M., Born, G.J. van den, Drissen, E., Faber, A., Farla, J.C.M., Nagelhout, D., Overbeeke, P. van, Rood, G.A., Weltevrede, W.R., Wijk, J.J. van, Wilting, H.C. (2003). *Methodiek voor de evaluatie van een transitie*. RIVM, Bilthoven.
- Vogelzang, T.A., Backus, G.B.C., Sengers, H.H.W.J.M., Elzen, G.J.F. van den, Breet, M. (2003). *Realisatie Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert*. LEI, Den Haag.

Telefonische interviews:

- Ge Backus, LEI
- Jacco Dey, LNV Zuid
- Joyce Dirx, Gemeente Nederweert
- Bas Hendrikx, Arcadis
- Tom Voncke, Boerenbond

4.3 Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië

4.3.1 Korte beschrijving

In januari 2000 ondertekenden de minister van LNV en de voorzitter van de vakgroep Glastuinbouw van LTO-Nederland het Bestuurlijk Afsprakenkader Herstructurering Glastuinbouw (LNV en LTO, 2000). Een maand later is dit afsprakenkader mede namens de minister van VROM naar de Kamer gestuurd. Het doel van het Bestuurlijk Afsprakenkader is 'de gewenste herstructurering van de glastuinbouw met kracht ter hand te nemen en met spoed voor de bestaande knelpunten in met name het Westen van het land een oplossing te vinden'. LTO en LNV wilden met deze herstructurering bereiken dat:

- De sector zich verder zou kunnen ontwikkelen;
- De sector zou voldoen aan specifieke duurzaamheidseisen;
- De nieuwbouw van glastuinbouwbedrijven zou worden geconcentreerd op een beperkt aantal vestigingslocaties;
- Verspreide nieuw-vestiging zou worden tegengegaan.

LNV en LTO menen dat projectvestigingslocaties uit oogpunt van milieu, ruimtelijke kwaliteit, verkeers- en vervoersaspecten, energie-en waterinfrastructuur de voorkeur verdienen boven individuele vestiging. Investerings in collectieve voorzieningen en in infrastructuur zouden op projectlocaties meer en eerder rendabel zijn en de waarden van natuur en landschap en open ruimte zouden daardoor elders op zoveel mogelijk plaatsen worden ontzien.

Op basis van het Bestuurlijk Afsprakenkader zijn tien projectlocaties aangewezen voor tuinders voor wie geen ruimte meer is in het Westland en andere volle tuinbouwgebieden. Zoals tabel 4.4 aangeeft, bieden deze tien locaties ruimte voor ruim 2500 ha netto glas. Volgens de Commissie Herstructurering Glastuinbouw zal namelijk in de komende 10 jaar ongeveer 1500 hectare glas verdwijnen ten gevolge van functiewijziging en verbetering van de ruimtelijke kwaliteit. Daarnaast zal het concentreren van verspreid glas, herstructurering van oude gebieden en voortgaande groei van de sector een extra ruimtebehoefte veroorzaken van ruim 1000 ha. De totale ruimtebehoefte is dan ca. 2500 ha.

Eén van de tien nieuwe locaties is Californië/Siberië (voorheen Grubbenvorst). Dit terrein is gelegen tussen Venray en Venlo, nabij de gemeente Horst aan de Maas. In diezelfde regio speelt, behalve de herstructurering glastuinbouw, ook een aantal andere ontwikkelingen, zoals de vestiging van een kenniscentrum voor het Plant-aardig Praktijk Onderzoek, de zogenaamde Klavertje 4-ontwikkeling in de regio Venlo (waaronder uitbreiding van Veiling Zon), en de vestiging van een agro-ecopark (Ruijs et al., 2003).

In het Bestuurlijk Afsprakenkader is verder vastgelegd dat een procesbegeleider (de heer P. Bukman) het proces van de planologische realisatie en de voorbereiding van de inrichting van nieuwe projectvestigingslocaties zal faciliteren. De procesbegeleider heeft tot taak een soepele bestuurlijke voortgang van het proces te bewerkstelligen en fungeert namens LNV tevens als bestuurlijk aanspreekpunt. Hij laat zich bij zijn taken ondersteunen door een stuurgroep.

Tabel 4.4 Voorkeurslocaties glastuinbouw uit het Bestuurlijk Afsprakenkader LNV en LTO tot 2010

<i>Glastuinbouwgebied</i>	<i>Aantal hectares (indicatief)</i>	<i>Beschikbaar (indicatief)</i>
Reimerswaal/Nieuwdorp	500	2003-2010
Bergerden	350	2000-2005
Ijsselmuiden	300	2000-2010
Emmen	260	Direct-2005
Grootslag	250	Direct-2005
Moerdijkse Hoek	250	2002-2004
Californië/Siberië	235	Direct-2005
Luttelgeest	220	2000-2005
Zuidplaspolder	200	2000-2005
Berlikum	100	Direct-2002

Bron: LNV en LTO, 2000.

Een belangrijke mijlpaal op het gebied van de ruimtelijke besluitvorming was de vaststelling op 29 juni 2001 van het Provinciaal Omgevingsplan Limburg (POL) door de Provinciale Staten van Limburg. Het integrale POL vervult onder meer de functie van streekplan, provinciaal milieubeleidsplan, provinciaal waterhuishoudingsplan en provinciaal verkeers- en vervoersplan. Bovendien bevat het POL de concrete beleidsbeslissingen over de projectvestigingslocaties Californië en Siberië.

Voor de financiering van de projecten inzake de herstructurering van de glastuinbouw zijn vooral de volgende twee subsidieregelingen van belang (Ruijs et al., 2003):

- Stimuleringsregeling Inrichting Duurzame Glastuinbouwgebieden (STIDUG-regeling). Doel van deze regeling is stimuleren dat projectvestigingen voldoen aan de duurzaamheidscriteria die zijn opgesteld in het kader van het GLAMI-convenant door de commissie Ruimtelijke Inrichting Glastuinbouw (RIG);
- CO₂-gelden voor initiatieven die het energieverbruik en de CO₂-uitstoot verminderen.

Wat betreft de STIDUG-regeling komen alleen gemeenten of samenwerkingsverbanden van gemeenten in aanmerking die zijn genoemd in het Bestuurlijk Afsprakenkader Herstructurering Glastuinbouw. De eerste STIDUG-aanvraag, die in 2000 door de gemeente Horst voor de glastuinbouwlocatie Californië is ingediend, is niet gehonoreerd, omdat het 'duurzaamheidsaspect niet voldoende was uitgewerkt wat betreft energie en CO₂ en landschappelijke inpassing'. Op basis van STIDUG 2002 is vervolgens een nieuwe aanvraag ingediend die wel is gehonoreerd. Op 5 februari 2002 maakte de minister van LNV bekend dat de glastuinbouwlocaties Bergerden, Luttelgeest en Californië in aanmerking kwamen voor gelden uit deze tweede tranche van in totaal 20 miljoen euro. Glastuinbouwgebied Californië in de gemeente Horst aan de Maas kreeg in eerste instantie 8,1 miljoen euro toegewezen uit de tweede tranche van de STIDUG. Kort daarna bleek echter dat er sprake was van een berekeningsfout en dat de subsidie 1,3 miljoen euro minder zou bedragen, dus 6,8 miljoen.

Op het niveau van de centrale overheid zijn via het Bestuurlijk Afsprakenkader Herstructurering Glastuinbouw het ministerie van LNV, het ministerie van VROM en LTO Nederland bij alle herstructureringsprojecten voor de glastuinbouw betrokken. Op het niveau van de glastuinbouwlocatie Californië zijn de gemeente Horst aan de Maas, de provincie Limburg, de geïnteresseerde tuinders, de VEK Adviesgroep BV, NV Industriebank LIOF en de Rabobank de belangrijkste spelers.

4.3.2 Doelstellingen

De glastuinbouwsector is verantwoordelijk voor circa 10% van het totale aardgasverbruik in Nederland. In het in 1997 ondertekende Convenant Glastuinbouw en Milieu (1997-2010) hebben overheid en bedrijfsleven doelstellingen vastgelegd voor onder andere energiebesparing. Zo moet de energie-efficiëntie met 65% worden verbeterd ten opzichte van 1980 en moet het aandeel duurzame energie naar ten minste 4%. Het energieverbruik kan worden beperkt door energieclustering, het verbeteren van de energieconversie, het gebruik van restwarmte en van duurzame energiebronnen. Verder hebben glastuinbouwbedrijven veel water nodig voor de productie van hun gewassen. Wat betreft de watervoorziening en de mogelijke noodzaak tot waterberging biedt een centrale voorziening voordelen boven individuele watervoorzieningen. In dit kader is het een uitdaging voor de nieuwe glastuinbouwlocaties om zoveel mogelijk voordeel te halen uit gemeenschappelijke voorzieningen en clustering. Ook het rapport 'Glas in Beweging' van de Stichting Natuur en Milieu en de 12 provinciale Milieufederaties (Kuik & Vogelzang, 2001) onderschrijft het perspectief dat de herstructurering van de glastuinbouw kansen biedt om door middel van een goede locatiekeuze en inrichting te komen tot een duurzame glastuinbouw, vooral door gebruik van hoogwaardige afval- en restwarmte.

Volgens het projectplan voor de locatie Californië/Siberië wordt een multifunctionele gebiedsinrichting beoogd waarin de volgende functies een plaats krijgen: glastuinbouw, champignonteelt, centrale energievoorziening, centrale watervoorziening, biomassa-verwerking en natuur (inpassing in de Ecologische Hoofdstructuur). In het Californië-project wordt speciale aandacht besteed aan duurzame oplossingen op het gebied van energie- en watervoorziening, infrastructuur en landschappelijke inpassing. Een deelproject betreft de realisering van een glastuinbouwcluster van 30 ha waar de emissie van CO₂ met minimaal 40% wordt teruggebracht. Met de bouw van dit cluster zal eind 2005/begin 2006 worden begonnen. Dit voorbeeldproject is erop gericht aan te tonen dat een vergaande verduurzaming van de energievoorziening van tuinbouwkassen technisch mogelijk en economisch haalbaar is. Tabel 4.5 vat samen welke duurzaamheidsaspecten al dan niet in het project zijn inbegrepen. Geconcludeerd kan worden dat de doelstellingen redelijk beperkt zijn en vooral gericht zijn op het beheersen van milieu-effecten.

Tabel 4.5 Duurzaamheidsaspecten in relatie tot Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië

<i>Triple P</i>	<i>Categorieën van duurzaamheidsaspecten</i>	<i>Onderwerpen</i>
People	Menselijk kapitaal	Niet inbegrepen
	Arbeidsomstandigheden	Niet inbegrepen
	Voedselveiligheid	Niet inbegrepen
Planet	Milieueffecten	Energie en CO ₂ Water Beperking afvalstromen
	Landschap	Landschappelijke inpassing
	Biodiversiteit	Niet inbegrepen
	Dierenwelzijn/gezondheid	Niet relevant
	Profit	Toegevoegde waarde
	Bestaanszekerheid	Niet inbegrepen

4.3.3 Realisatie

Het bereiken van de doelstelling

Het project Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië heeft de planvormingsfase doorlopen en verkeert nu in het eerste begin van de uitvoering. Het is daarom te vroeg om gefundeerde uitspraken te doen over het bereiken van de doelen. In het geval van Californië gaat het om uitbreiding van een bestaand gebied. Ongeveer de helft van deze 'uitbreiding' had reeds de bestemming 'glastuinbouw'. Siberië is een volledig nieuw gebied dat wordt aangelegd langs een snelweg waar ook een aantal windmolens is gepland ten behoeve van het opwekken van duurzame elektriciteit. Deze locatie richt zich vooral op de grootschalige tuinder. Voor beide locaties diende een

MER-procedure te worden doorlopen. Nadat de hierop gebaseerde rapportages uitwezen dat de gebieden voor glastuinbouw geschikt waren, heeft er in 2001 een aanpassing van het Provinciaal Omgevingsplan plaatsgevonden. De toewijzing van de STIDUG-gelden in 2002 heeft als consequentie gehad dat de glastuinbouwlocatie Californië/Siberië na 4 jaar van voorbereiding in de uitvoeringsfase is beland. Daarmee kon ook de grondverwerving van start gaan. Op de locatie Siberië is inmiddels met de bouw van kassen een aanvang gemaakt.

Toekomstperspectief

De voorlopige planning voor Californië/Siberië is dat in 2008 alle duurzame toepassingen zijn uitgevoerd. Het is nu nog onduidelijk hoeveel glastuinders zich uiteindelijk in het gebied zullen vestigen.

4.3.4 Innovatieve elementen

Een innovatief element van de aanpak van locatie Californië is de samenwerking die de gemeente Horst aan de Maas heeft gezocht met Wageningen UR met als doel de planvorming te bespoedigen (Ruijs et al., 2003). Centraal in het voorstel staat een bottom-up benadering waarbij vanuit individuele strategische plannen van de deelnemende tuinders en andere actoren een gezamenlijk plan wordt ontwikkeld voor de gebiedsinrichting van de locatie Californië en het omliggende gebied. Verder biedt de glastuinbouwlocatie Californië, volgens het rapport 'Verkenning meervoudig en duurzaam ruimtegebruik van glastuinbouwlocatie in Nederland' (Ruijs et al., 2003), goede mogelijkheden voor functiecombinatie en -stapeling.

4.3.5 Cruciale factoren

Uit onderzoek van het LEI (Ruijs et al, 2003) is gebleken dat de processen van glastuinbouwontwikkeling in de tien nieuwe gebieden behoorlijk verschillen qua omvang, complexiteit, politiek klimaat en draagvlak vanuit de omgeving. Wel kan in algemene zin worden geconcludeerd dat deze processen complex zijn doordat er vele actoren bij betrokken zijn, met vaak uiteenlopende belangen, en de bestuurlijke configuratie ingewikkeld kan zijn.

Ruijs et al. (2003) sommen in hun verkennende rapport over glastuinbouwlocaties in Nederland factoren op die een rol spelen bij de realisatie van dergelijke projecten. Ten eerste moet de projectorganisatie de bestuurlijke complexiteit kunnen hanteren. Hiermee houdt verband dat een sterke trekker essentieel is. Ten tweede dient aan het gebied een 'positieve glasbestemming' te worden gegeven in de ruimtelijke planvorming. Ten derde is het belangrijk dat gedurende de ontwikkeling van het gebied de eigendom van de grond in één hand komt. Ten vierde moeten de financiering van de ontwikkeling en het beheer van de locatie goed zijn geregeld. Ten vijfde is acceptatie door de plaatselijke bevolking van cruciaal belang.

De wijze waarop de ontwikkeling verloopt van de glastuinbouwlocaties die in 2000 in aanmerking zijn gekomen voor een STIDUG-subsidie ('t Rundedal, 't Grootslag en de Koekoekspolder), vormt een indicatie van de problemen die zich bij dergelijke projecten voordoen. De realisatie van deze drie locaties verloopt tot nu toe traag. De redenen daarvoor zijn de verplichting dat de gebieden niet in fases mogen worden

opgeleverd, de moeilijkheden bij het verwerven van de benodigde grond en de verplichting de locaties duurzaam in te richten. De locaties moesten aanvankelijk binnen drie jaar worden opgeleverd. Het ministerie heeft daar inmiddels vier jaar van gemaakt. Hieronder worden de factoren specifiek uitgewerkt voor de glastuinbouwlocatie Californië/Siberië. Gezien het prille stadium van het project is de beschrijving vooral gericht op de planfase en kan er weinig worden vermeld over de uitvoering in de praktijk.

Technische factoren

- *Is sprake van een grote technische innovatie en zijn de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?*

Technische factoren zijn in dit project minder relevant. Het gaat vooral om milieutechnische maatregelen en voorzieningen.

Projectmatige factoren

- *Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen?*
- Er dient een onderscheid te worden gemaakt tussen de probleemdefinitie op nationaal niveau en die op lokaal niveau. Beiden spelen een rol bij de verwezenlijking van de locatie Californië/Siberië. Op nationaal niveau gaat de discussie over de noodzaak tot herstructurering van de glastuinbouw vanwege met name de knelpunten in het westen van het land. Gezien het Bestuurlijk Afsprakenkader dat tot stand is gekomen tussen LTO Nederland en het ministerie van LNV bestaat daar overeenstemming over. Verder zijn ook de Stichting Natuur en Milieu en de 12 provinciale milieufederaties van mening dat herstructurering een kansrijk perspectief biedt.

Op lokaal niveau gaat de discussie over de bestemming en de inrichting van de locaties Californië/Siberië. De eensgezindheid hierover heeft in grote lijnen vorm gekregen in het Provinciaal Omgevingsplan Limburg (POL), waaraan ook een milieueffectrapportage ten grondslag ligt, en de STIDUG-aanvraag die is gedaan op basis van het projectplan.

- *Is een goede trekker aanwezig?*

De Commissie Herstructurering Glastuinbouw speelt bij alle herstructureringsprojecten glastuinbouw een ondersteunende rol door actief contacten te onderhouden met de betrokken provincies en gemeenten en hen te adviseren over de te volgen koers. Dit gebeurt ook in het geval van de locatie Californië/Siberië.

Bij de meeste locaties uit het Bestuurlijk Afsprakenkader is gekozen voor een bepaalde vorm van publiek-private samenwerking. Dit geldt ook voor glastuinbouwlocatie Californië, waar de gemeente Horst aan de Maas, de VEK Adviesgroep BV, NV Industriebank LIOF en de Rabobank de initiatiefnemers zijn. Bij locatie Siberië zijn dat de gemeente Maasbree en projectontwikkelaar Arcadis. De twee gemeenten hebben beide een cruciale rol als enthousiaste trekkers, waarbij het vooral opvalt dat de gemeente Horst aan de Maas buitengewoon initiatiefrijk is in het ontwikkelen van plannen om de glastuinbouw in het gebied te stimuleren.

- *Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht?*

Tot dusverre is er eensgezindheid bij de partijen over de doelen en de aanpak van het project. Het is echter nog te vroeg om een uitspraak te doen over de vraag in hoeverre die eensgezindheid tijdens de uitvoering van het project kan worden gehandhaafd.

- *Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?*

Lokale belanghebbenden hebben via de procedures van de milieueffectrapportage en het Provinciaal Omgevingsplan Limburg inspraak gehad bij de voorbereiding van de plannen. Er is nauwelijks bezwaar gemaakt tegen de plannen. Bij de concrete planvorming op het niveau van de beide locaties is gekozen voor een bottom-up benadering.

Factoren gerelateerd aan keten- en netwerkbeheer

- *Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?*

Dit type factoren is, in ieder geval tot dusverre, niet aan de orde. Het gaat bij dit project alleen om de primaire sector; er is geen inbreng van de verwerkende of toeleverende industrie.

Bestuurlijk/juridische factoren

- *Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk?*

Voor de realisering van de locaties is het van belang dat gedurende de ontwikkeling van een bepaald gebied de grond in één hand komt. Volgens de Commissie Herstructurering Glastuinbouw zijn de beperkte mogelijkheden voor grondverwerving een belangrijk knelpunt op vrijwel alle locaties.

Verder bestaat het risico dat het initiatief zich niet laat verenigen met de EU-verplichting tot een openbare aanbesteding bij projecten boven een bepaald drempelbedrag. Er is namelijk bij voorbaat een consortium gevormd zonder dat er een open aanschrijving is georganiseerd om ook andere aanbieders een kans te geven. In een soortgelijk geval van onderhandse aanbesteding door de Brabantse Tuinbouwontwikkelingsmaatschappij in de provincie Brabant, is de Europese Commissie onlangs een onderzoek gestart om na te gaan of er sprake is van schending van de regels.

- *Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk?*

Het beleidskader voor het project is toereikend, zowel in algemene als in specifieke zin. Het algemene beleidskader wordt geboden door het Bestuurlijk Afsprakenkader Herstructurering Glastuinbouw. Dit Afsprakenkader geeft aan de Commissie Herstructurering Glastuinbouw het mandaat om de realisatie van de glastuinbouw op de tien verschillende locaties te begeleiden. Deze commissie fungeert als aanspreekpunt en vraagbaak voor de diverse projectorganisaties, waardoor er minder onduidelijkheden zijn over de bestuurlijk/juridische aspecten. Het specifieke beleidskader is neergelegd in het integrale Provinciaal Omgevingsplan Limburg, hetgeen de functie vervult van streekplan, provinciaal milieubeleidsplan, provinciaal waterhuishoudingsplan en provinciaal verkeers- en vervoersplan.

- *Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?*

Provincies spelen een cruciale rol bij de totstandkoming van nieuwe projectvestigingslocaties. Zo zijn provincies door middel van streekplannen in staat toekomstige ontwikkelingen te sturen. Dit heeft in Limburg plaatsgevonden via het Provinciaal Omgevingsplan (POL) waarbij de locaties Californië en Siberië expliciet zijn meegenomen. Ook de gemeenten vervullen een belangrijke rol door middel van hun ruimtelijk beleid. In het geval van de locaties Californië en Siberië betreft het respectievelijk de gemeenten Horst aan de Maas en Maasbree, die beide een initiatiefnemende rol vervullen.

Sociaal-economische factoren

- *Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de boer?*

Voor Limburg is het economisch belang van de glastuinbouwlocatie groot. Bovendien zijn er diverse andere projecten in de regio gepland die elkaar wederzijds zouden kunnen versterken. Hierbij valt te denken aan het 'Klavertje Vier' initiatief. Verder hebben de gemeenten Venlo, Horst aan de Maas, Venray en Helden zich recent kandidaat gesteld voor het organiseren van de Floriade 2012. Daarover wordt in 2004 door de Nationale Tuinbouwraad beslist.

Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak

- *Is er voldoende draagvlak binnen de sector?*

Het is nog te vroeg om hier een eenduidige uitspraak over te doen. Op zich lijkt er bij de glastuinders voldoende draagvlak voor het herstructureringsbeleid te bestaan. Dit zal echter in de praktijk moeten blijken uit de feitelijke bereidheid om de bedrijfsvoering te verplaatsen.

- *Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?*

De belangrijkste ruimtelijke besluitvormingsprocedures, namelijk de MER-procedure en de totstandkoming van het POL, zijn inmiddels afgerond. Tijdens deze procedures is niet gebleken dat er grote bezwaren zijn tegen de vestiging van glastuinbouw in de regio.

Tabel 4.6 Samenvattende tabel met cruciale factoren voor de doelrealisatie van Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië

<i>Type factoren</i>	<i>Stimulerend</i>	<i>Remmend</i>
Technisch		
Projectmatig	Procesbegeleiding door Commissie Herstructurering Glastuinbouw STIDUG-subsidie Bottom-up planvorming	
Keten en netwerk- beheer		
Bestuurlijk/ juridisch	Ondersteunend ruimtelijk beleid provincie en gemeenten	Onduidelijkheid over subsidievoorwaarden STIDUG Grondverwerving ver- loopt moeizaam EU regels voor open- bare aanbestedingen
Sociaal-economisch Acceptatie en draagvlak	Belang voor de regio	

Bronnen

- Commissie Herstructurering Glastuinbouw (2001). *Glashelder alternatieven. Tweede tussenrapportage*. Commissie Herstructurering Glastuinbouw, Den Haag.
- Edens, T., Esch, J. van, Janssen, J., Olink, J. & Vliet, J. van (2002). *Voortgangsrapportage Stimuleringsregeling Inrichting Duurzame Glastuinbouwgebieden*. Expertisecentrum LNV.
- Kuik, M. van & Vogelzang, T. (2001). *Glas in beweging. Naar een duurzame glastuinbouw*. Visie van Stichting Natuur en Milieu en de 12 provinciale Milieufederatie op de toekomst van de glastuinbouw in Nederland. Stichting Natuur en Milieu, Utrecht.
- LNV en LTO (2000). *Bestuurlijk Afsprakenkader Herstructurering Glastuinbouw*. Den Haag.
- Ruijs, M.N.A., Knijff, A. van der, Maas, A.A. van der, Buck, A.J. de, Knies, P. & Hendrix, A.T.M. (2003). *Verkenning meervoudig en duurzaam ruimtegebruik van glastuinbouwlocaties in Nederland*. LEI rapport 4.03.02, Den Haag.

Websites:

- Agriholland: <http://www.agriholland.nl>
- LTO Nederland: <http://www.ltonet.nl/nieuws>, 23/6/2003

4.4 EUREPGAP voor verse groenten en fruit

4.4.1 Korte beschrijving

Het begrip 'geïntegreerde teelt' is eind jaren zeventig door een Zwitsers samenwerkingsverband van boeren geïntroduceerd. Zij hebben onderling productiestandaarden voor fruit ontwikkeld met als doel het gebruik van chemische bestrijdingsmiddelen en kunstmest te verminderen (EUREP, 1998). In de daarop volgende jaren zijn in verschillende andere Europese landen door boeren en ook door andere partijen soortgelijke initiatieven genomen. Bovendien ging het daarbij niet langer alleen om de teelt van fruit maar ook om die van groente. In het begin van de jaren negentig zijn er voor het eerst programma's ontwikkeld waarbij een certificeringsstap werd geïntroduceerd en soms ook de verlening van een keurmerk aan het gestandaardiseerde eisenpakket werd verbonden. In Nederland is de AgroMilieukeur een voorbeeld van zo'n systeem met keurmerk (Van der Grijp & Den Hond, 1999). Verder heeft de tuinbouwsector het programma Milieubewuste Teelt ontwikkeld en heeft supermarktketen Albert Heijn haar eigen standaarden voor groenten- en fruitproductie opgesteld (). Deze twee laatste programma's maken/maakten geen gebruik van certificering en/of een keurmerk.

In reactie op de verschillende nationale initiatieven, heeft een groep van 13 grote Europese retailers in 1997 de Euro-Retailer Produce Working Group (EUREP) opgericht met als doel te komen tot Europese harmonisering van minimum-eisen voor geïntegreerde teelt. Inmiddels zijn er, naast McDonalds Europe, 25 Europese retailers die aan het initiatief deelnemen.. Voor Nederland zijn dit Ahold, Albert Heijn, Laurus, Superunie, en Trade Service Netherlands BV. Het oorspronkelijk idee om EUREP op te richten is afkomstig van de Britse retailers ('Big Five'). Zij wilden hun buitenlandse leveranciers dezelfde eisen opleggen als de binnenlandse, op grond van het Assured Produce programma (EUREP, 1998). Het daarmee gemoeide belang is sterk gerelateerd aan de Food Standards Act of 1990 die een verhoogde aansprakelijkheid legt op retailers en voedingsindustrie voor de activiteiten van andere deelnemers in voedingsmiddelenketens.

Voor EUREP ligt de prioriteit bij het ontwikkelen van documenten met certificeringscriteria voor verse groenten en fruit, maar wordt ook gewerkt aan documenten voor bloemen en sierplanten, veehouderij, diervoeding, en akkerbouw. De documenten met certificeringscriteria zijn bedoeld als grondslag voor certificering van agrarische producten door daartoe erkende certificeringsinstanties. De eerste versie van de documenten voor verse groenten en fruit waren gereed in oktober 2001. De tweede versie, die ingrijpend is gewijzigd, is vanaf 2004 van kracht geworden. De eerste versie van de documenten voor bloemen is in 2003 verschenen. Verder heeft EUREP besloten de vereisten voor de veehouderij, diervoeding en akkerbouw te combineren in één procedure voor een Integrated Farm Assurance (IFA). De verdere beschrijving van deze case betreft uitsluitend het EUREPGAP- systeem voor verse groente en fruit.

Tabel 4.7 Lidmaatschap van EUREP¹

1. Albert Heijn (NL)	
2. Asda/Walmart (UK)	14. Mc Donalds Europe (EU)
3. Coop Italia (It)	15. Metro (Ge)
4. Coop Norge (No)	16. Migros (Sw)
5. Coop Sweden (Se)	17. Pick 'n' Pay (RSA)
6. Coop Switzerland (Sw)	18. Safeway (UK)
7. Delhaize "Le Lion" (Be)	19. Sainsbury's (UK)
8. DRC / Fedis (Be)	20. Somerfield (UK)
9. Eroski (Sp)	21. Spar Austria (Au)
10. ICA Handlarna (Se)	22. Superquinn (Ire)
11. Kesko (Fi)	23. Superunie (NL)
12. Laurus (NL)	24. Tesco (UK)
13. Marks & Spencer (UK)	25. Trade Service Netherlands BV (NL)
	26. Waitrose (UK)

In de documenten van EUREP worden de minimumeisen van de bij EUREP aangesloten retailers gedefinieerd. Dit sluit niet uit dat individuele retailers strengere eisen kunnen hanteren. Volgens de EUREP voorwaarden moeten telers kunnen aantonen dat zij zich willen inspannen voor:

1. Het handhaven van het vertrouwen van de consument in de kwaliteit en veiligheid van het voedsel;
2. Het minimaliseren van schadelijke effecten op het milieu en het beschermen van de natuur;
3. Het terugdringen van het gebruik van bestrijdingsmiddelen;
4. Het doelmatiger gebruiken van natuurlijke hulpbronnen;
5. Het bevorderen van een verantwoordelijke houding ten opzichte van de gezondheid en veiligheid van medewerkers.

4.4.2 Doelstellingen

Eurep beoogt zich de zorgen aan te trekken die leven bij de consument over voedselveiligheid, dierenwelzijn, milieubescherming en welzijn van werknemers. EUREP wil dit doel bereiken door het begrip Goede Landbouwkundige Praktijk (GLP) te definiëren en een raamwerk voor traceerbaarheid en certificering te bieden, allereerst voor de productie van groenten en fruit. In het geval van groenten en fruit betekent GLP het toepassen van technieken van geïntegreerde teelt. Een achterliggende doelstelling is het verminderen van aansprakelijkheidsrisico's in geval van calamiteiten en het vergemakkelijken van het eventueel uit de markt nemen van producten ('recall'). De duurzaamheidsopgave houdt voor de initiatiefnemers van EUREP als het gaat om de productie van groenten en fruit het volgende in: het verbeteren van de voedselveiligheid, van de toestand van het milieu, van de biodiversiteit en van het welzijn van degenen die in de tuinbouw werkzaam zijn. Met de invoering van de tweede versie

¹ EUREPGAP News Update June 2003.

van de documenten met certificeringscriteria kan worden vastgesteld dat de eerste prioriteit is verplaatst van milieubelasting naar voedselveiligheid. Bovendien hebben de voorschriften op het gebied van arbeidsvoorwaarden en welzijn van werknemers minder gewicht dan voorheen. In tabel 4.10 wordt samengevat samen welke duurzaamheidsaspecten al dan niet zijn inbegrepen in de EUREPGAP-documenten voor verse groenten en fruit.

De EUREPGAP-documenten voor verse groenten en fruit (versie 2004) bevatten achtereenvolgens bepalingen over 1) traceerbaarheid, 2) registratie en interne audit, 3) rassen en uitgangsmateriaal, 4) perceelsgeschiedenis en -beheer, 5) bodem- en substraatbeheer, 6) bemesting, 7) irrigatie/watergift, 8) gewasbescherming, 9) oogst, 10) omgaan met producten, 11) afval- en milieubeheer, recycling en hergebruik, 12) gezondheid, veiligheid en welzijn van medewerkers, 13) milieu-aspecten, en 14) klachtenformulier.

De voorschriften betreffen voornamelijk verplichtingen tot het registreren van alle mogelijke handelingen die op het teeltproces van invloed kunnen zijn, zoals het omgaan met uitgangsmateriaal, alle bemestingshandelingen, de toepassing van gewasbeschermingsmiddelen, en het geven van na-oogstbehandelingen. Ook worden in bepaalde gevallen risico-analyses voorgeschreven. Verder moet jaarlijks een interne audit worden uitgevoerd.

Gewasbescherming tegen plagen, ziekten en onkruiden dient te worden uitgevoerd met een minimum aan chemische bestrijdingsmiddelen en telersdiensten waar mogelijk geïntegreerde bestrijdingstechnieken toe te passen op preventieve basis. Verder is er voor de teler de verplichting tot residu-analyse van bestrijdingsmiddelen in een daartoe geaccrediteerd laboratorium. Personeel moet worden getraind in het omgaan met gewasbeschermingsmiddelen, hygiënevoorschriften, en gevaarlijke of complexe machines. Verder moet bevordering van de biodiversiteit een hoofddoelstelling zijn en moet een plan voor natuurbehoud worden gemaakt. Daarnaast is er een groot aantal aanbevelingen in de documenten opgenomen, zoals een teeltplan gericht op minimaal nutriëntenverlies, een watermanagementplan, een actieplan inzake overschrijding maximum residugehalten, en een actieplan ter beperking van afval en vervuiling.

Kortom, het EUREPGAP-systeem is gericht op verregaande rationalisering van de bedrijfsvoering door middel van een planmatige aanpak en registratie van alle mogelijke teelttechnische handelingen. De documenten zijn bedoeld als een raamwerk dat nader moet worden ingevuld op nationaal en regionaal niveau. Verder is er enige ruimte voor publieke en private certificerende instanties om de voorschriften naar eigen inzicht te interpreteren.

Tabel 4.8 Duurzaamheidsaspecten in relatie tot de EUREPGAP documenten voor verse groenten en fruit

<i>Triple P</i>	<i>Categorieën van duurzaamheidsaspecten</i>	<i>Onderwerpen inbegrepen in de EUREPGAP documenten voor verse groenten en fruit (verplichtingen)</i>
People	Menselijk kapitaal Arbeidsomstandigheden	Trainingen Voorzieningen in geval van ongelukken en noodgevallen Diverse trainingen van het personeel
	Voedselveiligheid	Fysieke risico's Chemische risico's Microbiologische risico's Traceability-systeem
Planet	Milieu-effecten	Gebruik van gewasbeschermingsmiddelen Gebruik van meststoffen Bodemerosie Omgaan met afval Water voor irrigatie
	Landschap Biodiversiteit	Niet inbegrepen Biodiversiteitsplan
	Dierenwelzijn/gezondheid	Niet van toepassing
Profit	Toegevoegde waarde Bestaanszekerheid	Product value 'Licence to supply'

4.4.3 Realisatie

Het bereiken van de doelstelling

De doelstelling voor het opzetten van een raamwerk voor certificering van verse groenten en fruit is door EUREP gehaald, zij het met enige vertraging die verband hield met het opzetten van de benodigde organisatorische structuur en de daaraan verbonden juridische complicaties. Het vertalen naar standaarden op nationaal en regionaal niveau door certificerende instanties is op gang gekomen, waardoor sinds begin 2002 de mogelijkheid bestaat tot EUREPGAP-certificering van telers en telersorganisaties. Ook is het mogelijk om bestaande standaarden tegen EUREPGAP . Op 1 december 2002 waren op wereldschaal 3.899 telers gecertificeerd, waaronder maar liefst 2.015 Nederlandse (zie tabel 4.9). Inmiddels zijn vier nationale certificeringsschema's uit het Verenigd Koninkrijk en Spanje als equivalent van EUREPGAP erkend,

waardoor het aantal telers dat aan de maatstaf van EUREPGAP voldoet flink is opgelopen. Er wordt verwacht dat het aantal Nederlandse certificeringen eind 2003 zal zijn opgelopen tot 2.500, hetgeen overeenkomt met 90% van de telers in Nederland.² Verder heeft een aantal aan EUREP deelnemende supermarkten een uiterlijke datum bepaald waarop alle leveranties van groenten en fruit op basis van EUREPGAP gecertificeerd dienen te zijn. De Nederlandse retailers Albert Heijn en Laurus waren hiermee de eersten: zij hebben 1 januari 2003 als ingangsdatum vastgesteld. Buitenlandse retailers zijn hiermee minder ver gevorderd.

Tabel 4.9 Stand van zaken EUREPGAP- certificering op 1 december 2002³

<i>Continent</i>	<i>Land</i>	<i>Aantal gecertificeerde telers</i>	<i>Totaal per continent</i>
Europa	België	163	3527
	Duitsland	43	
	Frankrijk	10	
	Griekenland	114	
	Italië	142	
	Nederland	2015	
	Portugal	17	
	Spanje	1011	
	Verenigd Koninkrijk	12	
	Afrika	Egypte	
Ghana		1	
Kenia		15	
Zuid-Afrika		255	
Australië			0
Azië	Israël	1	4
	Thailand	3	
Noord-Amerika			2
Zuid-Amerika	Brazilië	5	40
	Chili	34	
	Porto Rico	1	

² EUREPGAP News Update June 2003.

³ EUREP Persbericht, 12 december 2002.

Toekomstperspectief

Het samenwerkingsverband EUREP heeft een snelle ontwikkeling doorgemaakt in de afgelopen jaren. Het is echter moeilijk te voorspellen hoe dit initiatief zich verder zal ontwikkelen. Het daadwerkelijke certificeren van specifieke teelten door bepaalde telers is pas in 2002 van start gegaan en onder de deelnemende retailers is een aantal dat een afwachtende houding aanneemt. Zij hebben zich niet vastgelegd op bepaalde data waarop hun toeleveranciers aan de eisen moeten voldoen. Wel kan gesteld worden dat het initiatief de potentie heeft om een belangrijke bijdrage te leveren aan de invoering van geïntegreerde teelt in de Europese tuinbouwsector en wellicht ook daarbuiten. Een recente ontwikkeling is dat enkele supermarkten die deelnemen in EUREP nu ook EUREPGAP-certificering vragen van biologische telers die al gecertificeerd zijn op basis van een biologisch certificeringssysteem. Het argument daarvoor is dat biologische certificering niet voldoende garanties geeft voor voedselveiligheid.

4.4.4 Innovatieve elementen

Het EUREP-initiatief is vernieuwend wat betreft de coalitie die supermarkten, boeren en andere belanghebbende partijen zijn aangegaan. EUREP onderscheidt drie typen leden, namelijk supermarkten, telers en telersorganisaties, en overige leden. Tot deze laatste categorie behoren voornamelijk certificerende instanties en de chemische industrie, maar ook het Rainforest Alliance Network. Deze maatschappelijke organisatie voert projecten uit op het gebied van duurzame landbouw in ontwikkelingslanden en certificeert biologische producten en Fair Trade producten. Overheden zijn niet direct bij dit initiatief betrokken, al vervullen leden van de Europese Commissie bij de bijeenkomsten van deze organisatie wel een waarnemende rol. Verder kunnen overheden via nationale certificeringsinitiatieven met EUREP in aanraking komen. De kennisinstellingen zijn via de International Organisation for Biological Control of Noxious Animals and Plants (IOBC) bij EUREP betrokken. De IOBC coördineert de totstandkoming van algemene principes en doelstellingen voor geïntegreerde teelt en de ontwikkeling van standaarden voor specifieke teelten.

Het totale ledenaantal van EUREP is gegroeid van 20 in 1999 tot meer dan 200 in 2003.⁴ Supermarkten, hoewel relatief klein in aantal, hebben een dominante rol in het EUREP-initiatief. Op grond van het EUREPGAP Algemeen Reglement Verse Groenten en Fruit hebben deelnemende telers echter ook een stem in de besluitvorming met betrekking tot de inhoud van de standaarden. Verder zijn er ten behoeve van de herziening van de certificeringscriteria inspraakrondes gehouden, waarbij belanghebbenden voorstellen voor wijzigingen konden indienen. Behalve een aantal telersorganisaties hebben ook het Pesticides Action Network Europe (PAN Europe) en WWF Schweiz van die mogelijkheid gebruik gemaakt. Zij hebben vooral voor strengere regels gepleit op het gebied van biodiversiteit en het gebruik van meststoffen en bestrijdingsmiddelen.

Het EUREP-initiatief is een stimulans voor het aangaan van langdurige relaties tussen supermarkten en boeren. Meedoen aan het initiatief geeft hen een 'licence to supply'. Dit heeft echter ook een keerzijde, want men kan zich de vraag stellen hoe vrijwillig deelname is in een initiatief dat door een machtige partij wordt gedomineerd en of

⁴ EUREPGAP Press Release, 12/12/2002, en EUREPGAP News Update June 2003.

de eisen niet steeds hoger zullen worden opgeschroefd, terwijl daar geen financiële vergoeding tegenover staat. Bovendien zullen er altijd boeren zijn die, om welke redenen dan ook, zijn uitgesloten van deelname.

Het EUREPGAP- systeem stimuleert leerprocessen en kennisontwikkeling op verschillende niveaus. Ten eerste geeft het initiatief een impuls aan de uitwerking van het landbouwkundige concept van geïntegreerde teelt op het gebied van specifieke teelten in combinatie met variërende productie-omstandigheden. Ten tweede is het de bedoeling om de certificeringsdocumenten geregeld te herzien, zodat nieuwe inzichten en ontwikkelingen kunnen worden meegenomen. Ten derde worden deelnemende boeren aangezet om zich 'goede landbouwkundige praktijken' eigen te maken en een voortdurend verbeterproces op hun bedrijf te realiseren.

4.4.5 Cruciale factoren

In deze beschrijving van verklarende factoren ligt de nadruk op de implementatie van de EUREPGAP-vereisten voor verse groenten en fruit in de Nederlandse situatie. Zoals in 4.4.3 is aangegeven, lopen de Nederlandse telers van groenten en fruit, in vergelijking met hun buitenlandse collega's, voorop met certificering op basis van EUREPGAP.

Technische factoren

- *Is sprake van een grote technische innovatie en is de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?*

Het innovatieve van het EUREPGAP- systeem op duurzaamheidsgebied betreft de uitwerking van het concept van geïntegreerde teelt voor bepaalde gewassen onder bepaalde productie-omstandigheden, het opzetten van traceerbaarheidssystemen en het streven naar een continu verbetertraject. Dit was tot dan toe nog nauwelijks op consistente wijze in de sector gebeurd en werd vooral ingegeven door ad hoc belangen. De invoering van het systeem heeft als consequentie dat op nationaal en regionaal niveau inhoud aan de certificeringsvereisten moet worden gegeven. Daardoor zal het ook per land verschillen in hoeverre er knelpunten worden ervaren. Nederland heeft wat dat betreft een gunstige uitgangspositie, doordat al sinds het eind van de jaren tachtig ervaring is opgedaan met gestandaardiseerde richtlijnen en het nauwkeurig bijhouden van teeltgegevens. In 1988 is namelijk het programma Milieubewuste Teelt gestart, hetgeen tot 2000 heeft gelopen. Albert Heijn is sinds 1990 actief met haar eigen programma voor geïntegreerde teelt ( ) dat vanaf 1996 ook gold voor buitenlandse toeleveranciers (Van der Grijp & Den Hond, 1999). De ontwikkeling van de AgroMilieukeur is reeds in 1992 ingezet.

Projectmatige factoren

- *Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen?*

De probleemdefinitie is helder. Zij heeft in algemene zin betrekking op de noodzaak tot verhoging van de kwaliteit en de veiligheid van de voedselproductie. De initiatiefnemers hebben gekozen voor een aanpak door middel van een certificeringssysteem dat is uitgewerkt in een document met certificeringscriteria, bestaande uit 14 hoofdstukken met gestandaardiseerde teeltvoorschriften. Uit het verloop tot nu toe kan in

ieder geval worden geconcludeerd dat er een breed draagvlak is bij de deelnemende partijen om voedselveiligheidsrisico's beheersbaar te maken. Sinds de prioriteit duidelijker bij deze onderwerpen is gelegd, is het aantal deelnemers flink gegroeid. In Nederland zijn er vanuit de tuinbouwsector veel vragen gekomen over de interpretatie van de voorschriften. In reactie daarop heeft het Productschap Tuinbouw het initiatief genomen voor het oprichten van het Platform EUREPGAP. Het platform bestaat uit vertegenwoordigers uit de gehele keten, namelijk teelt, veilingen, handel en retail. Het doel van dit platform is zowel informatie-uitwisseling als standpuntbepaling. Verder is het de bedoeling dat binnen de sector bestaande knelpunten worden geïnventariseerd en dat naar oplossingen wordt gezocht.

- *Is een goede trekker aanwezig?*

De trekkers van het EUREPGAP-initiatief voor verse groente en fruit zijn de grote Europese retailers. Zij behoren tot de belangrijkste afnemers van de tuinbouwsector en vormen daardoor machtige en bovendien deskundige trekkers. Binnen de groep van retailers hebben de Engelse retailers en Albert Heijn van meet af aan een voortrekkersrol gehad. De organisatorische structuur van EUREP bestaat uit een Steering Committee, een Technical Standards Committee (TSC) en een in oprichting zijnde Council met een adviserende rol. Nederland is in de Steering Committee vertegenwoordigd door een afgevaardigde van The Greenery en de TSC wordt voorgezeten door het staflid van Albert Heijn dat destijds vorm en inhoud heeft gegeven aan het Aarde & Waarde- programma.

Op projectniveau is een speciale uitvoeringsorganisatie in het leven geroepen, namelijk EUREP, waarbij de secretariaatswerkzaamheden worden uitgevoerd door de Duitse onderneming Foodplus (Ehl).

- *Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht?*

In het algemeen zijn voor de groep van meest betrokken retailers en telersorganisaties de doelen helder en bestaat er overeenstemming over de aanpak en de haalbaarheid. In de Nederlandse situatie gaat het in dit verband vooral om Albert Heijn en Laurus als retailers en The Greenery als telersorganisatie.

Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?

Lokale belanghebbenden zijn niet of nauwelijks bij het project betrokken. Hun directe belang is dan ook moeilijk voorstelbaar.

Factoren gerelateerd aan verhoudingen binnen ketens en netwerken

- *Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?*

De samenwerking binnen de keten vormt een cruciale stimulans bij de voortvarende implementatie van het EUREPGAP- systeem voor verse groenten en fruit in Nederland. Behalve de activiteiten van Albert Heijn (zie hierboven) hebben ook die van The Greenery een positieve invloed. Deze telersorganisatie heeft namelijk een minimum-programma voor de bij haar aangesloten telers ontwikkeld waarmee aan de eisen van de EUREPGAP wordt voldaan (DPA Quality Assurance System) (Van der Grijp et al., 2001).

Verder ligt de meerwaarde van EUREPGAP voor de teler in de leveringszekerheid en in een preferente positie in het schap. Niet meedoen zou als consequentie kunnen hebben dat een teler zijn producten nergens meer kwijt kan.

Juridisch/bestuurlijke factoren

- *Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk?*

De EUREPGAP- certificeringscriteria zijn grotendeels gebaseerd op de bestaande situatie binnen de individuele EU-lidstaten. Dit roept kritiek op van Nederlandse telers omdat zij vinden dat zij aan strengere eisen moeten voldoen dan hun buitenlandse collega's. Er is zelfs beweerd dat EUREPGAP- certificering een 'leugenbriefje' zou zijn.⁵ Zo moeten telers die mee willen doen met EUREPGAP het gebruik van bestrijdingsmiddelen registreren. Uiteraard mogen zij alleen wettelijk toegestane middelen gebruiken. Een aantal Nederlandse telers gebruikt echter met enige regelmaat niet-toegelaten middelen, omdat er onvoldoende middelen beschikbaar zouden zijn. Als deze telers, in het kader van de EUREPGAP vereisten, dit niet registreren en de administratie op een andere manier 'kloppend' maken, plegen zij valsheid in geschrifte. Veel Nederlandse telers vinden het niet eerlijk dat ze de concurrentie aan moeten gaan met buitenlandse EUREPGAP- telers die de in Nederland verboden middelen nog wel mogen gebruiken. Zij bepleiten harmonisatie op Europees niveau.

- *Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk?*

Er is nauwelijks een beleidskader voor geïntegreerde teelt. Het concept is tot nu toe niet uitgewerkt door de Europese Commissie en ook niet door de Nederlandse regering. Wel is certificering het centrale instrument in 'Zicht op gezonde teelt' (LNV, 2001), het beleidsdocument waarin de hoofdlijnen voor het bestrijdingsmiddelenbeleid voor de periode 2001-2010 zijn vastgelegd. Kernbegrippen in het nieuwe beleid zijn zichtbaarheid, transparantie en toetsbaarheid van de kwaliteit van de producten en van de bedrijfsvoering. De hoofddoelstelling van dit nieuwe beleid is samen te vatten als 'geïntegreerde teelt op gecertificeerde bedrijven uiterlijk in 2005'. De normen voor de certificering moeten echter nog worden vastgelegd. In principe kan er dus een positieve interactie tussen het EUREP- initiatief en het Nederlandse overheidsbeleid zijn. In hoeverre dat ook zo in de praktijk uitwerkt zal grotendeels afhangen van de Nederlandse normstelling.

- *Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?*

Bij dit project dat door partijen in de keten wordt uitgevoerd, spelen bestuurlijke verantwoordelijkheden en samenwerking geen rol.

⁵ Groenten & Fruit, 24/10/2002.

Sociaal-economische factoren

- *Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de boer?*

The Greenery stimuleert telers tot omschakeling door een iets hogere prijs voor het gecertificeerde product te bieden. Het is echter bij voorbaat duidelijk dat dergelijke 'price premiums' van tijdelijke aard zijn en dat de Europese retailers niet bereid zijn om meer te betalen voor gecertificeerde producten. Verder heeft de invoering van het EUREPGAP systeem, en met name de vroege implementatiedatum van 1 januari 2003 die Albert Heijn en Laurus hebben opgelegd, ertoe geleid dat een aantal Nederlandse telersbedrijven de bedrijfsvoering heeft moeten beëindigen.⁶

Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak

- *Is er voldoende draagvlak binnen de sector?*

Gezien het hoge aantal EUREPGAP- gecertificeerde tuinders in Nederland is er bij hen voldoende draagvlak om de EUREPGAP- vereisten voor verse groenten en fruit te implementeren. Zij hebben daarbij een voorsprong op hun buitenlandse collega's omdat zij in de afgelopen jaren al een behoorlijke ervaring hebben opgedaan met rationalisering van de bedrijfsvoering en het voeren van een teeltadministratie. Het initiatief past dus bij de al in Nederland bestaande wijze van bedrijfsvoering. Dit gaat echter niet op voor de wijze van produceren van veel boeren in andere landen. Het risico bestaat dat het initiatief ten koste gaat van kleinere boeren, en zeker boeren in ontwikkelingslanden waar de benodigde infrastructuur van regelgeving, certificerende instanties en laboratoria niet aanwezig is.

- *Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?*

Een van de beweegredenen voor het EUREP- initiatief is de geconstateerde zorg bij de consument over voedselveiligheid. De supermarkten menen dat zij een rol hebben te vervullen bij het wegnemen van die zorg door de bestaande risico's beheersbaarder te maken. EUREP heeft echter besloten om hierover niet rechtstreeks met de consument te communiceren. Er is daarom geen consumentenlogo verbonden aan certificering op basis van EUREPGAP. Wel maken de ketenpartijen in de zogenaamde 'business-to-business' contacten gebruik van de EUREPGAP- certificaten. Op de vraag tijdens de EUREPGAP Protocol Review Workshop waarom er geen logo aan het programma is verbonden, antwoordde de voorzitter, Nigel Garbutt, dat EUREP zich alleen met de technische verwezenlijking van het programma bezighoudt en dat de deelnemende retailers bij uitstek de experts zijn in communicatie met hun klanten. Aan hen is daarom de keuze gelaten om te beslissen of, en zo ja, hoe zij hun klanten willen informeren over de veiligheid van de aangeboden producten. Aangezien er tot nu toe weinig retailers met de EUREP-activiteiten naar buiten zijn getreden, zullen de meeste consumenten zich niet bewust zijn dat zij producten kopen afkomstig van geïntegreerde teelt.

⁶ Persbericht The Greenery, 11/6/2003.

Tabel 4.10 Samenvattende tabel met cruciale factoren voor de Implementatie van de EUREPGAP-certificerings-systeem voor verse groenten en fruit in Nederland

<i>Type factoren</i>	<i>Stimulerend</i>	<i>Remmend</i>
Technisch	Ervaring met productiestandaarden (MBT, Aarde & Waarde en AgroMilieukeur)	
Projectmatig	Trekkersrol Albert Heijn Actieve rol Productschap Tuinbouw	
Keten en netwerkbeheer	Betrokkenheid Nederlandse retailers en The Greenery Strengere eisen Britse afnemers	
Bestuurlijk/juridisch	Beleidsnota Zicht op gezonde teelt Beleidsprioriteit op voedselveiligheid	Risico van fraude door valsheid in geschrifte
Sociaal-economisch Acceptatie en draagvlak	Iets hogere prijs in overgangsfase Zorgsysteem van The Greenery	

Bronnen

- EUREP (1998). Integrated production of fruit and vegetables. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2001). Protocol for fresh fruit and vegetables. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitland.
- EUREP (2001). Control points and compliance criteria. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2001). EUREPGAP checklist. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2001). EUREPGAP general regulations fresh fruit and vegetables. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2002). Material EUREPGAP Protocol Review Workshop, September 2002, Madrid.
- EUREP (2003). EUREPGAP control points & compliance criteria fruit and vegetables, version 2.0-Jan04. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2003). EUREPGAP general regulations fruit and vegetables, version 2.1-Jan04. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- Grijp, N.M. van der, en F. den Hond (1999). Green supply chain initiatives in the European food and retailing industry. R-99/07, Instituut voor Milieuvraagstukken, Amsterdam.
- Grijp, N.M. van der, J. de Boer en F. den Hond (2001). Initiatieven vanuit de Nederlandse voedingssector ter beperking van het bestrijdingsmiddelengebruik. R-01/03, Instituut voor Milieuvraagstukken, Amsterdam.

- Grijp, N.M. van der (2003). Sustainability labelling and certification in the fruit and vegetables sector. Paper gepresenteerd op het lustrumcongres van het IVM 'Food sustainability: diverging interpretations', 6 februari 2002. W-03/08, Instituut voor Milieuvraagstukken, Amsterdam.

Websites:

- Agriholland: <http://www.agriholland.nl>
- EUREP: <http://www.eurep.org>
- Productschap Tuinbouw: <http://www.tuinbouw.nl>

4.5 Mineralenproject Vel&Vanla

4.5.1 Korte beschrijving

Het mineralenproject Vel&Vanla is in 1998 van start gegaan door een samenwerking tussen de milieucoöperaties Vereniging Eastermars Lansdouwe (VEL) en Vereniging Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer Achtkarspelen (VANLA). Beiden zijn opgericht in 1992 en tezamen hebben ze meer dan 200 leden. De coöperaties liggen in Noordoost-Friesland in het gebied de noordelijke Friese Wouden.

De deelnemers aan het mineralenproject willen de uitstoot van stikstof op hun bedrijven verlagen. De aanpassingen om tot de stikstofverlaging te komen kunnen ingrijpen op alle onderdelen van het bodem-gewas-koe-mest-bodem systeem, dat melkproductie mogelijk maakt. De deelnemers benaderen dit als een samenhangend systeem en proberen in de bedrijfsvoering een grotere stikstofefficiëntie te bereiken. De deelprojecten van het Vel&Vanla- mineralenproject worden in samenwerking met onderzoekers van Wageningen UR uitgevoerd.

De ontwikkelde kennis is op verschillende wijzen verspreid. Huiskamerbijeenkomsten, open dagen en excursies hebben aangetoond dat de ideeën in de praktijk werkten en hierdoor zijn andere veehouders overtuigd geraakt. Ook de website, een blad dat vier keer per jaar verschijnt, en de praktijkgids voor de melkveehouderij hebben bijgedragen aan de verspreiding.

In het Mineralenproject Vel&Vanla participeren, naast de 60 melkveehouders, 8 leerstoelgroepen van Wageningen Universiteit, 3 DLO instellingen, het Praktijkonderzoek Veehouderij en de Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (NLTO), de ministeries LNV en VROM en tevens enkele intermediaire bedrijven zoals mengvoederbedrijven. Het budget van het project bedraagt ongeveer 5 miljoen Euro. De financiers van het project zijn: de Stichting Kennisontwikkeling en Overdracht Bodem (500.000 Euro), het NatuurWetenschappelijk Onderzoek (500.000 Euro) en Wageningen UR (500.000 Euro). Voor het demonstreren van de innovaties aan de rest van de sector is geld beschikbaar gesteld vanuit de Nitraatbriefgeldten, de ministeries van LNV en VROM (1.8 miljoen Euro) de Provincie Friesland (500.000 Euro), de NLTO en het bedrijfsleven.

4.5.2 Doelstellingen

Het Vel&Vanla- mineralenproject heeft als expliciete doelstelling de uitstoot van verzurende stoffen, en dan voornamelijk stikstof, naar de omgeving te verminderen. De fysieke omstandigheden van het gebied zijn er de oorzaak van dat de omgeving erg te lijden heeft van de verzurende effecten van mest. De verlaging van de stikstofe-

missies wordt gerealiseerd door de deelsystemen van dede kringloop bodem-gewas-koe-mest meer sluitend te maken. Dit houdt in dat er efficiënter met stikstof om wordt gegaan. Hierbij proberen de deelnemers de melkproductie op peil te houden. De deelnemers formuleren zelf de projecten om de uitstoot van stikstof te verminderen. Het streven bij aanvang van het Vel&Vanla- project was om zo spoedig mogelijk aan de MINAS normen⁷ van 2003 te voldoen. Daartoe hebben de aangesloten veehouders nieuwe methoden ontwikkeld die aansluiten op de lokale omstandigheden van hun bedrijven. Deze methoden moeten aansluiten bij agrarisch natuurbeheer en inpasbaar zijn in een kleinschalige multifunctionele groene ruimte.

Duurzaamheidsaspecten

Het belangrijkste aspect is het verminderen van de emissies van verzurende stoffen. Dit wordt gerealiseerd door het systeem (bodem-gewas-koe-mest) te verbeteren ten aanzien van de stikstofefficiëntie. Hierdoor wordt onder andere koemelk met een hogere stikstofefficiëntie geproduceerd en is de mest van een betere kwaliteit, waardoor minder stikstofverliezen naar het oppervlaktewater en de lucht optreden. Een neveneffect is dat de diergezondheid en het dierenwelzijn verbeteren en de dieren langer melk blijven produceren. De verlaging van de stikstofverliezen heeft tot gevolg dat de waterkwaliteit beter wordt en dat de negatieve effecten op de vegetatie minder worden.

Tabel 4.11 Duurzaamheidsaspecten in relatie tot Vel&Vanla

<i>Triple P</i>	<i>Categorieën van duurzaamheidsaspecten</i>	<i>Onderwerpen in het project Vel&Vanla</i>
People	Menselijk kapitaal	Niet inbegrepen
	Voedselveiligheid	Niet expliciet inbegrepen
	Arbeidsomstandigheden	Niet inbegrepen
Planet	Milieueffecten	Gebruik van dierlijke mest
		Gebruik van kunstmest
		Gebruik van gewasbeschermingsmiddelen
		Waterkwaliteit
	Landschap	Landschappelijke waarden
	Biodiversiteit	Biodiversiteit in het algemeen
	Dierenwelzijn/gezondheid	Specifieke ecosystemen
Profit	Toegevoegde waarde	Specifieke plant- en diersoorten
		Dierenwelzijn
	Bestaanszekerheid	Diergezondheid
		Niet inbegrepen
		Melkveebedrijven in de regio

⁷ MINAS, Mineralen Aangifte Systeem om de mineralenoverschotten in Nederland terug te dringen

4.5.3 Realisatie

De doelstelling van het Vel&Vanla-mineralenproject is gehaald. De MINAS-normen van 2003 werden bereikt in 2000. Dit kwam overeen met een halvering van de stikstofverliezen bij de gemiddelde melkveehouder. De melkproductie is ongeveer gelijk gebleven gedurende het project. Het inkomen van de melkveehouders is licht gestegen. Dit is veroorzaakt door de lagere uitgaven aan diergezondheid en kunstmest. Met behulp van de uitgevoerde deelprojecten is nieuwe kennis ontwikkeld over de melkveehouderij en deze kennis is verspreid onder de deelnemers en beschikbaar gemaakt voor andere geïnteresseerde veehouders.

Een opgetreden neveneffect is dat de voederbedrijven kritischer zijn gaan kijken naar de herkomst van de ingrediënten en samenstelling van het krachtvoer. De veehouders willen graag dat het krachtvoer in Europa wordt geproduceerd en niet aan de andere kant van de wereld. Het is namelijk duurzamer om de regionale ketens te sluiten. Tevens willen ze weten uit welke ingrediënten het voer bestaat, zodat hiermee kan worden gevarieerd en kan worden uitgezocht hoe dit de koeien beïnvloedt. Door het frequente overleg tussen de veehouders zijn deze zich meer bewust geworden van de mogelijkheden die er zijn voor de ontwikkeling van hun bedrijven.

Toekomstperspectief

Het mineralenproject is in september 2003 afgerond en de coöperaties zijn bezig nieuwe projecten te formuleren. De bevindingen van het onderzoek binnen het mineralenproject moeten verder verspreid worden. Tevens wordt geprobeerd om gebiedsgerichte regelgeving voor elkaar te krijgen bij de ministeries van LNV en VROM, in combinatie met doelvoorschriften in plaats van middelenvoorschriften. Het doel is om de resultaten van het bottum-up onderzoek bij beleidsmakers bekend te maken teneinde het beleid beter aan te laten sluiten bij de praktijk.

4.5.4 Innovatieve elementen

Binnen het project is op een vernieuwende wijze omgegaan met de mestproblematiek. De betrokken boeren en onderzoekers hebben de nitraatefficiëntie van het melkproductiesysteem als uitgangspunt genomen. Hierbij hebben ze in de verschillende onderdelen van dit systeem projecten uitgevoerd die deze efficiëntie moeten verhogen en hierin zijn zij geslaagd.

Het 'boergestuurde' onderzoek vormt een culturomslag en dat is een belangrijk onderdeel van een systeeminnovatie. De boeren zijn met voorstellen gekomen voor praktisch onderzoek en zijn bij de uitvoering hiervan op hun bedrijf ondersteund door onderzoekers van Wageningen UR. De boeren hebben van elkaar geleerd door bij elkaar op bedrijfsbezoek te gaan. Door deze bezoeken konden boeren ervaringen uitwisselen over de toepassing van nieuwe technieken.

Het project heeft de invloed van de veehouders op de veevoederbedrijven vergroot. Veehouders zijn zich bewust geworden van de winst die kan worden behaald door de samenstelling van het veevoer te veranderen en hebben daaraan specifiekere eisen gesteld.

4.5.5 Cruciale factoren

Technische factoren

- *Is sprake van een grote technische innovatie en zijn de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?*

De benodigde kennis voor het verlagen van de mineralenuitstoot was bij aanvang van het project al deels aanwezig bij de boeren en onderzoekers. Door middel van verschillende onderzoeken is deze kennis verder uitgebreid gedurende de loop van het project. Uiteindelijk is gebleken dat via het gebruik van (deels) nieuw ontwikkelde technieken de reductie van het mineralenverlies haalbaar was en dat daarbij de melkproductie niet al te veel terugliep. Het 'boergestuurde' onderzoek op deze schaal is nieuw in Nederland en heeft een bijdrage geleverd aan het succes van het project.

Projectmatige factoren

- *Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen?*

Bij de betrokkenen was duidelijk welke problemen zouden moeten worden aangepakt. De stikstofemissie moest worden teruggedrongen door de kringloop van bodem-gewas-koe-mest meer sluitend te maken. Dit houdt in dat er efficiënter met stikstof om moet worden gegaan om op deze wijze aan de MINAS-normen te voldoen.

- *Is een goede trekker aanwezig?*

De voorzitter van milieucoöperatie VANLA heeft als trekker een essentiële rol gespeeld in het proces. Bij een aantal tegenslagen heeft deze er mede voor gezorgd dat het project gecontinueerd kon worden.

- *Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht?*

De doelstellingen waren voor iedereen helder en de deelnemers zijn zelf betrokken geweest bij het formuleren van de deelprojecten om de uitstoot van stikstof te verminderen. Men verwachtte dat de doelen te realiseren waren via deze deelprojecten.

- *Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?*

Bij het project zijn vooral boeren betrokken geweest. Op lokaal niveau waren er geen andere belanghebbenden met invloed op de gang van zaken. De aangesloten veehouders hebben zelf deelprojecten uitgewerkt voor nieuwe methoden die aansloten bij agrarisch natuurbeheer en inpasbaar waren in een kleinschalige, multifunctionele groene ruimte. De gemeente en milieubeweging waren hierbij niet sterk betrokken; ze hadden dan ook geen directe invloed.

Factoren gerelateerd aan de verhoudingen binnen ketens en netwerken

- *Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?*

De contacten die de coöperaties met de verschillende partijen hadden, zoals bijvoorbeeld met het ministerie van LNV en de provincie, waren goed. Ook de veevoederbedrijven hebben een positieve bijdrage geleverd. Ze hadden geregeld overleg met de boeren en dit vergemakkelijkte de veranderingen in de samenstelling van het voer. De toegenomen bewustwording van de boeren, dat zij invloed kunnen uitoefenen op de toeleverende bedrijven, heeft hier een bijdrage aan geleverd.

Men was voorts enthousiast over de goede samenwerking in het 'boergestuurd' onderzoek tussen de universiteit en de veehouders. Op de universiteit werkten onderzoekers uit verschillende disciplines samen. In deze groepen zijn oplossingen bedacht waarbij rekening werd gehouden met de verschillende facetten van het boerenbedrijf, zoals dierenwelzijn, productie van melk, en vereiste wet- en regelgeving.

Bestuurlijk/juridische factoren

- *Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk?*

Door het verlenen van tijdelijke ontheffingen voor het bovengronds uitrijden van mest en voor het uitrijden van mest in andere perioden dan wettelijk toegestaan hebben de ministeries van VROM en LNV mogelijk gemaakt dat een aantal onderzoeken kon worden uitgevoerd.

- *Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk?*

Onduidelijkheid over Europese regelgeving ten aanzien van steun aan boeren heeft het project bemoeilijkt. Zie verder onder sociaal-economische factoren.

- *Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?*

De coöperaties hebben de juiste overheidslagen benaderd voor het project. Uit het project is niet gebleken dat er problemen waren bij de samenwerking tussen de verschillende overheden.

Sociaal-economische factoren

- *Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de boer?*

De iets lagere melkopbrengst wordt terugverdiend doordat er minder gebruik van kunstmest wordt gemaakt en de kosten om de dieren gezond te houden lager zijn (medicijnen etc.). De lagere melkopbrengst heeft deelname aan het project daarom niet in de weg gestaan..

Voor het mineralenproject zijn uiteindelijk genoeg financiële middelen ter beschikking gekomen. In eerste instantie was het ministerie van LNV terughoudend, aangezien bij dit project kennisontwikkeling in de regio plaatsvond en dit niet paste in de piramidestructuur van kennisoverdracht waarmee op het ministerie werd gewerkt. Nadat het ministerie het belang van het mineralenproject inzag, heeft het hier ook gelden voor vrijgemaakt. De financiën zijn gedurende de loop van het project geen probleem geweest, op een periode van een aantal maanden na. In die maanden was onzeker of het project wel conform Europese regelgeving inzake steun aan boeren was. LNV staakte de betalingen. Dankzij de Haagse contacten van de coöperaties kon er snel een oplossing worden gevonden. Na een paar maanden werden de betalingen hervat en konden de activiteiten binnen het Vel&Vanla project worden voortgezet. Op het punt van Europese regelgeving bestaat echter nog steeds geen duidelijkheid.

Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak

- *Is er voldoende draagvlak binnen de sector?*

Onder de betrokken boeren was sprake van een groot draagvlak voor het project. Een belangrijke stimulerende factor was de manier waarop de kennisontwikkeling was afgestemd op de vragen die speelden op de boerderij. Daardoor heeft het project nieuwe praktisch toepasbare kennis opgeleverd. De boeren zijn enthousiast over het boergestuurde onderzoek en de daaraan gekoppelde uitwisseling van ervaringen. Een dergelijke benadering kan ook interessant zijn voor melkveehouders in andere regio's, en mogelijk ook voor boeren in andere agrarische sectoren waar een vraag naar praktisch toepasbare kennis bestaat.

- *Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?*

Het project betreft vooral boeren en onderzoekers. De omwonenden en andere burgers weten weinig van het project af.

Tabel 4.12 Samenvattende tabel met cruciale factoren voor het mineralenproject Vel&Vanla

<i>Type factoren</i>	<i>Stimulerend</i>	<i>Remmend</i>
Technisch	Kennis deels voorhanden en ontwikkeld door boergestuurd onderzoek	
Projectmatig	Sterke trekker Netwerk van de coöperaties Goede contacten tussen boeren onderling en met W-UR Brede kennisverspreiding	
Keten en netwerkbeheer	Betrokkenheid veevoer - bedrijven in proces	
Bestuurlijk/juridisch	Ontheffingen voor proeven (positieve opstelling LNV&VROM)	Project sluit niet aan bij LNV beleid t.a.v. kennisontwikkeling EU-regelgeving t.a.v. steun aan boeren en onduidelijkheid hierover
Sociaal-economisch		
Acceptatie en draagvlak	Grote vraag naar ontwikkelde kennis bij veehouders	

Bronnen

- Magazine Natuurlijk in balans, Mineralenproject Vel&Vanla, Almelo.
- Roodbont (2003). Boeren in balans, praktijkgids voor een gezonde melkveehouderij. Roodbont uitgeverij, Zutphen.
- Speech minister Veerman van LNV ter gelegenheid van het 10 jarig bestaan van de milieucooperatie VANLA.

Telefonische interviews:

- Frank Verhoeven, Wageningen UR
- Zwanet Faber, NLTO
- <http://www.velvanla.nl>

4.6 Adopteer een koe

4.6.1 Korte beschrijving

Naar aanleiding van de MKZ-crisis en de gekke-koeienziekte (BSE) heeft de Stichting Milieubewustzijn (StiM) het initiatief genomen voor het project 'Adopteer een koe' (AEK). In april 2001 is het project van start gegaan. Het project richt zich op het stimuleren van duurzame landbouw met aandacht voor de volgende punten: dierenwelzijn, gezonde producten, milieuvriendelijk produceren, een goed inkomen voor de boeren en aandacht voor natuur en landschap.

Via de 'adoptie' van een koe door burgers wordt geld ingezameld om de levensomstandigheden van de koe te verbeteren en de bedrijfsvoering duurzamer te maken. De koeien staan zowel op gangbare bedrijven en biologische bedrijven als op overgangsbetrieben. Door de adoptie wordt er tevens gewerkt aan een verbetering in de relatie tussen boer en burger. De afstand tussen de burger en de boerderij van de adoptiekoe is daarom nooit groter dan 30 kilometer. Minimaal twee keer per jaar worden de boerderijen opengesteld voor de 'adoptievrienden' om te zien hoe het op de boerderij er aan toe gaat. Op deze 'boerendagen' is er ruimte om met de boer te praten over het bedrijf. Sommige bedrijven hebben ook meewerkdagen. Dan mag de adoptievriend komen helpen op de boerderij waar de geadopteerde koe staat. Verder wordt 'De Koevoet', het nieuwsblad van het project, vier keer per jaar uitgebracht. Momenteel zijn 2000 koeien geadopteerd door 1800 deelnemers bij 100 bedrijven. Deze bedrijven liggen verspreid door het hele land. De coördinatie van het project is in handen van Stichting Milieubewustzijn en het project wordt gesteund door de landelijke MKZ-actie, the Body Shop, Wakker Dier en stichting Strohalm.

4.6.2 Doelstellingen

De doelen van het project zijn het met elkaar in contact brengen van boeren en burgers en het verbeteren van de leefomstandigheden van de geadopteerde koeien. Gedurende het project is er een extra doel toegevoegd, namelijk het maken van bedrijfsgerichte ontwikkelingsplannen voor duurzamere productie.

Bij het nastreven van de doelen wordt tevens aandacht besteed aan de sociale omgeving van de boer en aan het economisch functioneren van het bedrijf. Een impliciet doel van het project is het bewust maken van de consument van de processen in de veeteelt. Aan de hand van dit inzicht zou de burger kritischer moeten worden bij de aanschaf van landbouwproducten.

De extra inkomsten uit adoptie zijn voor melkveehouders een reden om deel te nemen, hoewel deze bedragen niet heel hoog zijn. Voor de veehouders is vooral de band die zij met de deelnemende burgers ontwikkelen van belang, omdat daardoor meer begrip en draagvlak voor het boerenbedrijf ontstaat. Voor de burgers geldt dat zij de leefomstandigheden van de dieren willen verbeteren, maar ook voor hen is het contact met de boeren zeer belangrijk.

Duurzaamheidsopgave

Dierenwelzijn staat voorop in het project, maar daarnaast is de verbetering van de contacten tussen boer en burger van belang. De boeren werd met dit initiatief een hart onder de riem gestoken. Daarnaast speelt de verbetering van het economisch perspectief van de deelnemende boeren een rol. Door de stimulering van de verkoop-aan-huis wordt het inkomen verhoogd. De verduurzamingstrajecten die door en voor de deelnemende bedrijven worden opgesteld kunnen betrekking hebben op verschillende aspecten van duurzaamheid, bijvoorbeeld watergebruik, energiegebruik, afvalreductie, etc. Deze plannen leiden niet per definitie tot een biologische bedrijfsvoering, maar tot een geleidelijke verduurzaming van de bedrijfsvoering.

**Tabel 4.13 Duurzaamheidsaspecten in relatie tot
Adopteer een Koe**

<i>Triple P</i>	<i>Categorieën van duurzaamheidsaspecten</i>	<i>Onderwerpen in project Adopteer een koe</i>
People	Menselijk kapitaal	Verdieping van contacten tussen boer en burger
	Arbeidsomstandigheden	Niet inbegrepen
Planet	Voedselveiligheid	Niet inbegrepen
	Milieueffecten	Verlagen van de milieubelasting
	Landschap	Niet expliciet inbegrepen
	Biodiversiteit	Niet expliciet inbegrepen
Profit	Dierenwelzijn/gezondheid	Verbetering welzijn en gezondheid van koeien
	Toegevoegde waarde	Niet inbegrepen
	Bestaan zekerheid	Boerenbedrijf

4.6.3 Realisatie

Het bereiken van de doelstelling

Momenteel zijn 2000 koeien geadopteerd door 1800 deelnemers bij 100 bedrijven. Tot nu toe zijn slechts twee bedrijven gestopt met het project. Zij zagen het project vooral als neveninkomen en onderschreven nauwelijks de andere doelen van het project zoals het verbeteren van de leefomstandigheden van de koeien. Bij de overige deelnemende bedrijven zijn de omstandigheden voor de koeien verbeterd. Zo hebben bedrijven bijvoorbeeld automatische koeborstelmachines aangeschaft.

Door het contact tussen burger en boer zijn bij een aantal deelnemende bedrijven mogelijkheden gecreëerd voor consumenten om producten rechtstreeks van de boer af te nemen, waardoor de economische situatie van deze bedrijven is verbeterd. In de loop van het project zijn deelnemende boeren bij elkaar op bezoek geweest om te leren van elkaars ervaringen met betrekking tot de verkoop-aan-huis, en het opstellen en het uitvoeren van verduurzamingsplannen. Via de ontwikkeling van de verduurzamingstrajecten voor de deelnemende bedrijven wordt er concreet aan de duurzaamheid van het boerenbedrijf gewerkt.

Toekomstperspectief

Het is de bedoeling dat het project op termijn op eigen kracht verder gaat. De StiM is bezig om hier financiering voor te vinden en wil het project onder brengen in een zelfstandige stichting. Voor veehouders zijn tests opgezet om te bepalen hoe duurzaam hun bedrijf is en welke verbeteringen kunnen worden doorgevoerd. De StiM wil op deze manier verder gaan met het gestructureerd ondersteunen van de betrokken veehouders. Het professionaliseren van de verkoop-aan-huis is een onderwerp waar in de toekomst nog veel aandacht aan besteed zal worden.

De contacten tussen burgers en veehouders moeten het draagvlak en begrip voor boeren verder vergroten en tevens een positieve invloed hebben op het consumentenbewustzijn over productieomstandigheden. Momenteel is de StiM bezig om samen met het CLM en Platform Biologica een project te starten waarin het contact tussen boer en burger nog verder wordt gestimuleerd en verdiept. Dit zijn de zogenaamde 'boer-consumentverbanden', waarvan er inmiddels zo'n 20 zijn gevormd. Bij de ontwikkeling van dit initiatief is gebruik gemaakt van de ervaringen die zijn opgedaan met het project 'Adopteer een Koe'. Tevens heeft een aantal veehouders dat deelneemt aan het adoptie-project medewerking toegezegd aan dit nieuwe project.

4.6.4 Innovatieve elementen

Het project geeft een impuls aan de contacten tussen boeren en burgers. De burgers leren het een en ander over de productieomstandigheden in de veehouderij, hetgeen de interesse in en de waardering voor het boerenbedrijf verhoogt, terwijl de boeren meer inzicht krijgen in wat burgers belangrijk vinden. De boeren kunnen hier vervolgens op anticiperen en de bedrijfsvoering aanpassen. Het project heeft navolging gekregen in de oprichting van boer-consumentenverbanden'. Deze ontwikkeling bewerkstelligt een cultuuromslag, aangezien de consument zich breder opstelt en een verband aangaat met zijn producent.

Binnen het project hebben boeren van elkaar geleerd hoe ze hun bedrijven duurzamer kunnen maken. Door bij elkaar op het bedrijf te komen kijken kunnen de boeren in de praktijk zien hoe bijvoorbeeld de verkoop-aan-huis aangepakt kan worden. Deze wijze van leren in de praktijk blijkt goed te werken.

4.6.5 Cruciale factoren

Technische factoren

- *Is sprake van een grote technische innovatie en zijn de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?*

Er is geen sprake van technische innovaties. Er worden bestaande technieken en kennis toegepast bij het duurzamer maken van de bedrijven.

Projectmatige factoren

- *Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen?*

Op het moment dat het project werd gestart was er veel aandacht voor de sector vanwege de MKZ-crisis. Bij veel burgers leefde het gevoel dat ze 'iets' moesten doen en was er behoefte aan meer contact met de boer. Bij de boeren bestond een vergelijkbare behoefte aan meer contact met burgers. Dit is een reden waarom het project een snelle ontwikkeling heeft doorgemaakt.

- *Is een goede trekker aanwezig?*

Organisatorisch was het project goed opgezet. De Stichting Milieubewustzijn bleek goed uitgerust te zijn voor de taak die zij op zich heeft genomen: het initiëren en faciliteren van het project.

- *Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht?*

Het initiatief is gestart met een duidelijke doelstelling, namelijk het contact tussen veehouders en burgers te verbeteren en bij te dragen aan betere omstandigheden voor de koe. Bij aanvang was het bij StiM niet duidelijk hoe dit precies gerealiseerd zou worden. Gedurende het project is de aanpak steeds verder uitgewerkt.

- *Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?*

Deze factor is in dit project niet aan de orde gekomen, aangezien het gestart en uitgevoerd is door een landelijke organisatie. Het is echter wel denkbaar dat in de toekomst lokale partijen zullen worden betrokken bij de verdere activiteiten van de boeren.

Factoren gerelateerd aan de verhoudingen binnen ketens en netwerken

- *Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?*

Door het project zijn boeren en burgers meer met elkaar in contact gekomen. De boer heeft daardoor meer feedback van de consument over zijn producten en productiemethoden. Voorheen gebeurde dit niet of via omwegen.

Bestuurlijk/juridische factoren

- *Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk?*

Dit is niet relevant in dit project. Het project kon worden uitgevoerd zonder dat bestaande regels aangepast hoefden te worden.

- *Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk?*

Dit is niet relevant in dit project.

Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?

Dit is niet relevant in dit project. Het is geïnitieerd door een stichting en bij de uitvoering zijn alleen consumenten en agrariërs betrokken. Voor de uitwerking van het project was geen directe betrokkenheid van de overheid nodig. STiM heeft geprobeerd de overheid bij het project te betrekken door financiering aan te vragen, maar deze aanvraag is niet gehonoreerd.

Sociaal-economische factoren

- *Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de boer?*

Bij de financiering van het project kende de STiM enige problemen. Het geld dat door de adoptievrienden werd opgebracht, is volledig aan de boeren uitgekeerd. Door de toenemende omvang van het project liepen de organisatiekosten echter steeds hoger op en werd het voor STiM moeilijk om deze te dragen. Vervolgens heeft een aantal bedrijven geld gedoneerd aan het project, maar dit kan niet als een duurzame oplossing worden beschouwd. Vanaf begin 2002 wordt daarom bij iedere adoptie een eenmalige bijdrage van 15 euro in rekening gebracht om een deel van de organisatiekosten te dekken.

Het inkomen van de boer wordt aangevuld met het geld dat wordt verdiend met de adoptiekoeien. Hiernaast is een aantal boeren begonnen met het verkopen van producten aan huis. Hierdoor wordt het inkomen ook verbeterd.

Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak

- *Is er voldoende draagvlak binnen de sector?*

Bij de deelnemende boeren (circa 100) is sprake van een groot draagvlak. Door het contact tussen de veehouders en de burgers uit de regio is de acceptatie van en waardering voor de veehouders toegenomen. Als gevolg van de verschillende crises in de veehouderij van de afgelopen jaren was dit afgenomen bij veel burgers. De boeren ervoeren dit ook zo. Het project heeft er aan bijgedragen dat de boeren hun 'licence to produce' hebben terugverdiend.

Verder is STiM gedurende het project begonnen om het contact tussen boeren te verbeteren, zodat ze van elkaars ervaringen op het gebied van duurzamer ondernemen en verkoop- aan- huis kunnen leren. Door middel van bedrijfsbezoeken wordt onderling kennis uitgewisseld. Deze uitwisseling is als zeer nuttig ervaren en heeft er voor gezorgd dat maatregelen voor de verduurzaming van de bedrijfsvoering bij verschillende bedrijven in de praktijk gebracht zijn.

- *Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?*

Afgemeten aan het aantal geadopteerde koeien is het draagvlak voor het project behoorlijk bij de bevolking. Het project is vanuit de samenleving opgestart naar aanleiding van de MKZ- crisis omdat er behoefte was aan meer onderling contact tussen boeren en burgers.

Tabel 4.14 Samenvattende tabel met cruciale factoren voor de doelrealisatie van het project Adopteer een Koe

<i>Type factoren</i>	<i>Stimulerend</i>	<i>Remmend</i>
Technisch		
Projectmatig	Geschikte trekker	
Keten en netwerkbeheer		
Bestuurlijk/juridisch		
Sociaal-economisch		Financiering organisatorische kosten
Acceptatie en draagvlak	Behoeftte aan meer onderling contact tussen boeren en burgers	
Overig		

Bronnen

- Telefonisch interview met Ben van der Sanden, Stichting Milieubewustzijn
- Koevoet 1 t/m 10, magazine van het project Leef mee met de boer en Adopteer een Koe.
- Project website: <http://www.adopteereenkoe.nl>

4.7 Groene Hart Landwinkelcoöperatie

4.7.1 Korte beschrijving

Verkoop-aan-huis door agrariërs is een fenomeen dat al lange tijd bestaat. Volgens schattingen van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM) doen 10.000 agrarische bedrijven aan een of andere vorm van huisverkoop.⁸ Degenen echter die zich daar mee bezighouden worden geconfronteerd met een toenemend aantal regels en beperkingen van overheidswege.⁹ Daarnaast stelt de consument steeds hogere eisen aan de afzonderlijke producten, het assortiment en de dienstverlening, en zijn de supermarkten een geduchte concurrent, omdat zij steeds meer inspelen op de trend naar 'natuurzuiver' en 'landelijk'.

⁸ SPN nieuwsbrief nr. 12, 6/2/2003.

⁹ SPN nieuwsbrief 5, 12/8/2000.

In reactie daarop heeft een aantal boeren met huisverkoop zich georganiseerd in regionale samenwerkingsverbanden rondom een gemeenschappelijk kwaliteitsformule. Deze samenwerkingsverbanden worden beschouwd als een verdere professionalisering van de huisverkoop in Nederland. De deelnemende 'landwinkels' zouden fungeren als 'ambassadeurs van de agrarische sector' en als 'katalysatoren in het landelijk gebied', aangezien veel winkels zich ook bezighouden met recreatie of natuurbeheer.

De Groene Hart Landwinkelcoöperatie is een samenwerkingsverband van agrarische ondernemers met een winkel aan of bij een boerderij in het Groene Hart. In de Groene Hart Landwinkel worden producten verkocht die direct of indirect een relatie hebben met het landelijke gebied, met name het Groene Hart. Tot het basisassortiment behoren streekproducten met het Groene Hart keurmerk, en ook andere boerderijproducten. Verder zijn er afspraken gemaakt over identiteit, promotie en communicatie met de klanten.

De WLTO¹⁰ ondersteunt met behulp van concrete projecten de Groene Hart Landwinkels. Zij vindt het belangrijk om boeren te helpen bij het professionaliseren. Een van die projecten is bijvoorbeeld gericht op de bevordering van de recreatieve mogelijkheden in het Groene Hart (Groen Hartelijk Welkom). In het kader daarvan worden arrangementen uitgewerkt, bijvoorbeeld voor wandelen, kanoën en het organiseren van kinderfeestjes.

Een ander, recenter, WLTO-project is gericht op de marketing van Groene Hart-producten. Kwaliteitsproducten uit de streek komen in aanmerking voor het Groene Hart keurmerk, dat wordt beheerd door Stichting de Hollanden. Het keurmerk biedt garanties over:

- de herkomst, natuurlijkheid en kwaliteit van de grondstoffen;
- een ambachtelijke bereidingswijze;
- een uitgelezen smaak op basis van specifieke streekeigen kenmerken;
- een milieu- en diervriendelijke productiewijze;
- de bescherming en het beheer van natuur- en landschapswaarden.

De Groene Hart-producten kunnen daarnaast in aanmerking te komen voor het keurmerk 'erkend streekproduct' dat op landelijk niveau door de stichting Streekeigen Producten Nederland is ontwikkeld (SPN). Om in aanmerking te komen voor dit keurmerk dienen producten te voldoen aan eisen inzake herkomst en duurzaamheid. Hiermee beoogt de stichting te stimuleren dat de productie van streekgebonden producten bijdraagt aan een duurzame plattelandsontwikkeling, zowel in ecologische als in sociaal-economische zin.¹¹ Wat betreft het begrip duurzaamheid hanteert de SPN een brede invulling, afgestemd op specifieke regionale factoren. De volgende aspecten worden daarbij meegenomen: milieubelasting, natuur en landschap, dierenwelzijn, agro-biodiversiteit en transportbewegingen. De overeengekomen afspraken worden vastgelegd in een productieprotocol. Momenteel zijn er twee Groene Hart-producten die het SPN keurmerk dragen, namelijk Groene Hart Proosdijsap (tevens EKO-keurmerk of in omschakeling naar EKO) en Wilde Weide kaas (tevens EKO-keurmerk).

¹⁰ De Westelijke Land- en Tuinbouworganisatie (WLTO) is een belangenvereniging van en voor agrarische ondernemers in Noord- en Zuid-Holland. De vereniging heeft ruim 17.000 leden (waarvan 12.000 boeren en tuinders). De WLTO is een van de vijf regionale organisaties in Nederland die zijn aangesloten bij LTO-Nederland. De WLTO bestaat sinds 1991.

¹¹ SPN nieuwsbrief nr. 9, 11/10/2003.

4.7.2 Doelstellingen

Volgens de SPN kan streekeigen productie worden beschouwd als een van de pijlers van plattelandontwikkeling. Het biedt kleinschalige agrarische gezinsbedrijven een mogelijk perspectief om te overleven. Bovendien zou deze vorm van productie een antwoord zijn op de toenemende vraag van consumenten naar kwaliteitsproducten. De concrete doelstelling van de Groene Hart Landwinkelcoöperatie is de verbetering van het economisch perspectief voor agrarische ondernemers in het Groene Hart, zodat het gebied op de langere termijn zijn agrarische bestemming kan behouden. Qua duurzaamheidsopgave gaat het er bij dit initiatief vooral om een extra impuls te geven aan bestaande benaderingen die erop zijn gericht kleine boeren economisch te ondersteunen en natuur- en landschapswaarden in stand te houden. In Tabel 4.15 wordt samengevat welke duurzaamheidsaspecten al dan niet in het project zijn betrokken.

Tabel 4.15 Duurzaamheidsaspecten in relatie tot Groen Hartelijk Welkom

<i>Triple P</i>	<i>Categorieën van duurzaamheidsaspecten</i>	<i>Onderwerpen</i>
People	Menselijk kapitaal	Kennis over marketing
	Voedselveiligheid	Niet inbegrepen
	Arbeidsomstandigheden	Niet inbegrepen
Planet	Milieueffecten	Gebruik van nutriënten
		Gebruik van bestrijdingsmiddelen
	Landschap	Landschappelijke waarden
	Biodiversiteit	Biodiversiteit in het algemeen
		Specifieke ecosystemen
		Specifieke plant- en diersoorten
Profit	Dierenwelzijn/gezondheid	Dierenwelzijn
	Toegevoegde waarde	Product value
	Bestaanszekerheid	Boerenbedrijf

4.7.3 Realisatie

Bereiken van de doelstelling

In 1999 is gestart met de ontwikkeling van een gezamenlijke formule voor 4 boerderijwinkels in het Groene Hart. Inmiddels zijn er 13 Groene Hart Landwinkels geopend. In navolging van de ontwikkeling van de Groene Hart Landwinkels zijn er ook in andere regio's initiatieven ontstaan om tot gezamenlijke winkelformules en samenwerkingsverbanden van boerderijwinkels te komen.¹² De stand van zaken is op dit moment (mei 2003) als volgt:

¹² SPN nieuwsbrief nr. 5, 18/8/2000.

- Achterhoek (4 Achterhoek Landwinkels);
- Gelderse Vallei (7 Vallei Landwinkels);
- Limburg (7 Boerderijplus Winkels).

Toekomstperspectief

Volgens een studie van SPN en LTO-Nederland uit 2003 vormen de deelnemers aan de vier regionale initiatieven (31 bedrijven in totaal) de koplopers.¹³ Daarnaast zijn er de startende samenwerkingsverbanden die zo'n 30 winkels vertegenwoordigen. Volgens prognoses van de betrokkenen zelf zal het aantal binnen enkele jaren groeien naar 100 professionele boerderijwinkels. De Groene Hart Landwinkelcoöperatie wil groeien van 30 naar 35 winkels omdat dit de economische haalbaarheid van de samenwerking vergroot.

In 2002 hebben SPN en LTO-Nederland de mogelijkheden verkend voor een landelijke aanpak voor landwinkels.¹⁴ Zij hebben met name onderzocht of een landelijke aanpak de marktkansen voor de regionale winkelformules kan versterken, zonder dat zij de eigen regionale identiteit kwijtraken. Uit de verkenning is gebleken dat samenwerking concrete aanknopingspunten kan bieden voor het oplossen van knelpunten op het gebied van assortimentsontwikkeling, promotie en belangenbehartiging.¹⁵ Er is dan ook door SNP en LTO besloten om de bovenregionale samenwerking verder te ondersteunen en te faciliteren.

4.7.4 Innovatieve elementen

Het geformaliseerde samenwerkingsverband van boeren kan als een innovatief element van het initiatief worden beschouwd. De betreffende boeren in de regio van het Groene Hart werken samen onder de koepel van een coöperatie. Om een Groene Hart Landwinkel te kunnen openen, dient men toe te treden tot de coöperatie en een toetredingstraject te doorlopen. Hieraan ligt een procedure ten grondslag waarmee de bestaande bedrijfssituatie van de aspirant wordt beoordeeld. Als het bestuur van de coöperatie positief heeft beslist over de toetreding, wordt de aspirant daarmee lid van de coöperatie en verkrijgt een aantal rechten en plichten.

De leden van de coöperatie maken gezamenlijk afspraken over onderwerpen, zoals het aanzien van het erf, de winkelinrichting, de samenstelling van het assortiment, en de wijze waarop promotie wordt gemaakt. Volgens de coöperatie is hierbij bepalend dat het vertrouwen van de klant in de Groene Hart Landwinkel wordt vergroot en deze als een betrouwbare en bovendien waardevolle partner wordt beschouwd. Door gemeenschappelijke eisen op te stellen wordt beoogd dat iedere Groene Hart Landwinkel over hetzelfde kwaliteitsniveau beschikt. Iedere ondernemer die lid wil worden moet voldoen aan de afspraken die binnen de coöperatie gelden, respectievelijk worden gemaakt, en is verplicht contributie te betalen aan de Groene Hart Landwinkelcoöperatie.

Bij toetreding tot de coöperatie verkrijgt de ondernemer het recht op gebruik van de naam, het beeldmerk, de promotiematerialen en het handboek van de Groene Hart Landwinkel. Het gebruik van de middelen en het actief deelnemen aan de activiteiten van de Groene Hart Landwinkelcoöperatie moeten de ondernemer in staat stellen meer voor zijn klanten te kunnen betekenen.

¹³ SPN nieuwsbrief nr. 12, 6/2/2003.

¹⁴ SPN nieuwsbrief nr. 11, 8/10/2002.

¹⁵ SPN nieuwsbrief nr. 12, 6/2/2003.

Het project levert een bijdrage aan de transitie naar een duurzame landbouw; op microniveau wordt de bestaanszekerheid van boeren vergroot en op macroniveau vormt het project een voorbeeldfunctie voor andere regio's. Een van de voornaamste lessen betreft het belang van samenwerking om op die manier 'kleine' initiatieven naar een hoger niveau te tillen.

4.7.5 Cruciale factoren

Technische factoren

- *Is sprake van een grote technische innovatie en zijn de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?*

Technische factoren spelen niet of nauwelijks een rol in het project.

Projectmatige factoren

- *Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen?*

De probleemdefinitie, die betrekking heeft op het belang van het openhouden van het Groene Hart en het behoud van de agrarische bestemming, wordt gedeeld door de boeren in het gebied en de WLTO.

- *Is een goede trekker aanwezig?*

De Groene Hart Landwinkelcoöperatie, en met name het bestuur daarvan, vervult een spilfunctie bij de regionale samenwerking. Op ad-hoc-basis wordt dit initiatief ondersteund door de WLTO door het opzetten van concrete projecten die telkens betrekking hebben op een deelaspect. Zij zou daarbij wellicht meer aandacht kunnen besteden aan coalitievorming met belanghebbende partijen.

- *Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht?*

Getracht wordt om, door middel van samenwerking, te komen tot een professionelere aanpak van verkoop- aan- huis. Deze samenwerking krijgt gestalte binnen de rechtsvorm van een coöperatie waarvan de leden rechten en plichten jegens elkaar hebben die op papier zijn vastgelegd. Daarnaast faciliteert de WLTO de uitvoering van concrete projecten om bestaande knelpunten aan te pakken.

- *Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?*

De plaatselijke bevolking is nauwelijks betrokken bij de planvorming over het project. Zij is wel een van de doelgroepen van de activiteiten.

Factoren gerelateerd aan keten- en netwerkbeheer

- *Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?*

Belangrijke knelpunten met betrekking tot de regionale landwinkel-initiatieven zijn de product- en assortimentsontwikkeling, logistiek, promotie, doorgroei, proces en organisatie (SNP en LTO, 2003). Het ontbreekt, anders gezegd, veel boeren aan kennis en ervaring op het gebied van vermarkting. Bovendien hebben individuele winkels vaak onvoldoende middelen om dergelijke problemen zelfstandig op te lossen.

Regionale samenwerking blijkt in de praktijk een goede optie te zijn voor boeren om op het gebied van vermarkting te professionaliseren. Hierdoor kunnen 'kleine' initiatieven naar een hoger niveau worden getild.

Bestuurlijk/juridische factoren

- *Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk?*

Juridisch/bestuurlijke knelpunten worden gevormd door bestemmingsplannen en eisen inzake voedselveiligheid. Bestemmingsplannen bepalen namelijk dat er een middenstandsvergunning nodig is voor huisverkoop als meer dan 5% van de verkoop van producten. Dit belemmert de assortimentsuitbreiding. In de praktijk blijken de gemeenten in het Groene Hart soepel om te gaan met de 5%-grens. Zij voeren in feite een gedoogbeleid. Wat betreft de regelgeving inzake hygiëne en voedselveiligheid is er in een onderzoek van Nijenrode (Van der Meulen en Sol, 2002) geconcludeerd dat deze de ontwikkeling van streekproducten in de weg staat.¹⁶ De voorschriften zijn namelijk toegesneden op de grootschalige industrie en zijn voor de individuele, kleinschalige ondernemer onwerkbaar. Kleinschalige ondernemers zouden trouwens een kleinere risicofactor vormen, omdat de ketens kort en transparant zijn.

- *Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk?*

Er is geen specifiek beleidskader ontwikkeld voor verkoop-aan-huis en dit lijkt onder de huidige omstandigheden ook niet nodig te zijn.

- *Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?*

Bestuurlijke verantwoordelijkheden spelen bij dit project geen directe rol. Het gaat in de eerste plaats om een ondernemersinitiatief.

Sociaal-economische factoren

- *Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de boer?*

Bedrijven die bij regionale samenwerkingsverbanden zijn aangesloten, blijken het relatief goed te doen: de gemiddelde jaaromzet bedraagt omstreeks 118.000 euro (tegen 17.500 tot 32.000 euro als gemiddelde voor de groep in zijn geheel).¹⁷ Volgens de geïnterviewden van WLTO en SPN is het in ieder geval zo dat landwinkels door hun professionelere aanpak nieuwe klanten trekken en dat ook de besteding per klant groter is.

Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak

- *Is er voldoende draagvlak binnen de sector?*

De boeren die deelnemen zijn enthousiast en nemen zelf veel initiatief. De groei van het aantal deelnemende boeren blijft echter achter bij de verwachtingen. Het blijkt moeilijk te zijn om boeren te vinden die willen toetreden tot de coöperatie. Tijdens een speciaal hieraan gewijde workshop op de Innoplaza -conferentie in februari 2003 is geopperd dat de eerste landwinkels zijn opgericht door ondernemers die meer risico durfden te nemen en dat nieuwe boeren meer drempels ervaren, bijvoorbeeld

¹⁶ SPN nieuwsbrief nr. 10, 29/3/2002.

¹⁷ SPN nieuwsbrief nr. 12, 6/2/2003.

in de vorm van de verplichtingen ten aanzien van het samenwerkingsverband. Verder heeft de MKZ-crisis een vertragende werking op het initiatief gehad, omdat de werkgroepen in die periode niet bijeen konden komen.

- *Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?*

Er zijn enkele trends waar te nemen die een positieve invloed hebben op de verkoop van streekproducten, zoals de toenemende behoefte van consumenten om te weten waar voedingsproducten vandaan komen en hoe ze geproduceerd zijn, het teruggrijpen op regionale identiteit, meer ruimte voor eetcultuur, gezondheid en genieten, en de toegenomen koopkracht bij met name ouderen. Meer in het algemeen heeft de consument meer aandacht voor de kwaliteit van voedingsproducten, waarbij het begrip 'kwaliteit' ruim geïnterpreteerd moet worden.

Tabel 4.16 Samenvattende tabel met factoren die stimulerend of remmend werken op de doelbereiking van de Groene Hart Landwinkelcoöperatie

<i>Type factoren</i>	<i>Stimulerend</i>	<i>Remmend</i>
Technisch		
Projectmatig	Ondersteuning WLTO Enthousiasme en inziet deelnemende boeren	Coalitievorming met belanghebbende partijen
Keten en netwerkbeheer	Regionale samenwerking Professionalisering	Kennis en ervaring op het gebied van ver- markting
Bestuurlijk/juridisch		Regelgeving voedsel- veiligheid en hygiëne Bestemmingsplannen
Sociaal-economisch	Extra inkomsten	
Acceptatie en draagvlak	Landelijk keurmerk SPN Kwaliteitsgerichtheid consument	Weinig aanwas van 'nieuwe'boeren

Bronnen

- Telefonisch interview met Saskia van Noordt, WLTO, projectleider Groen Hartelijk Welkom, 23/6/2003.
- Telefonisch interview met René de Bruin, SPN, 17/6/2003.
- Meulen, H. van der & Sol, J. (2002). *Versterking traditionale streekproducten*. Universiteit Nijenrode.
- Raad voor het Landelijk Gebied (2002). *Agribusiness: steeds meer business, steeds minder agri. Advies over de vestigingsvoorwaarden voor internationale agribusiness*. RLG01/5.
- SNP en LTO-Nederland (2003). *Regionale samenwerking rondom streekeigen productie: een landelijk belang*.

Websites:

- Achterhoek Landwinkels: <http://www.achterhoekstreekproduct.nl>, 9/5/2003.
- Boerderijplus Winkels: <http://www.boerderijpluswinkel.nl>, 9/5/2003.
- Groene Hart Landwinkels: <http://www.groenelandwinkel.nl>, 7/5/2003.
- Innoplaza: <http://www.innoplaza.nl>, 9/5/2003.
- Innovatiesteunpunt Wageningen: <http://www.isw.agro.nl/dossiers/streekproduct>, 9/5/2003.
- SPN: <http://www.erkendstreekproduct.nl>, 9/5/2003.
- WLTO: <http://www.wlto.nl>
- Vallei Landwinkels: <http://www.valleilandwinkel.nl>, 9/5/2003.

5. Discussie en conclusies

5.1 Vraagstelling

Bij de aanvang van het project zijn twee relevante vragen geformuleerd die in deze studie zijn onderzocht:

- Hoe ziet de praktijk van duurzame landbouw er op dit moment uit? Welke projecten zijn of worden uitgevoerd en welk beeld levert dit op?
- Welke lessen kunnen worden getrokken uit de wijze waarop de planvorming en de uitvoering van systeeminnovatieve praktijkprojecten verlopen?

Met deze vragen als leidraad worden in dit hoofdstuk de belangrijkste bevindingen gepresenteerd.

5.2 De stand van zaken op het gebied van duurzame landbouw

De inventarisatie van projecten heeft een gevarieerd overzicht van in totaal 117 projecten opgeleverd. De projecten zijn verspreid over verschillende schaalniveaus, diverse thema's en er zijn diverse actoren bij de projecten betrokken.

In veel projecten ligt het accent op kennisontwikkeling. Bij een groot deel van de projecten zijn dan ook kennisinstellingen betrokken. Andere relatief veel voorkomende typen instrumenten zijn ketensamenwerking, voorlichting en certificering. De meeste projecten zijn niet op een specifieke sector gericht. Verhoudingsgewijs hebben meer sectorprojecten betrekking op de teelt van landbouwgewassen, dan op de veehouderij. Uitgaande van de Triple-P-benadering blijkt dat de meeste aandacht in de projecten uitgaat naar 'planet'-aspecten, maar er is ook aandacht voor 'people' en 'profit'. Binnen die drie categorieën worden milieu-aspecten verreweg het meeste uitgewerkt. Daarna komen achtereenvolgens biodiversiteit, dierenwelzijn, landschap, voedselveiligheid, toegevoegde waarde, arbeidsomstandigheden, menselijk kapitaal, bestaanszekerheid en diergezondheid in afnemende mate aan de orde. Binnen de categorie van milieu-aspecten zijn de projecten vooral gericht op het aanpakken van de mineralen- en bestrijdingsmiddelenproblematiek.

Een kwalitatieve beoordeling van de diversiteit qua duurzaamheidsaspecten en complexiteit van de samenwerking toont aan dat een minderheid van de projecten daarop hoog scoort. De grote meerderheid scoort matig tot behoorlijk op diversiteit en complexiteit. Dit beeld komt overeen met een piramide bestaande uit verscheidene lagen. De onderste laag bevat de enkelvoudige projecten die slechts betrekking hebben op een deelaspect. De toplaag bevat een selecte groep van diverse en complexe projecten.

5.3 Lessen uit de praktijk

Zoals in paragraaf 2.1 is aangegeven, is de studie gericht op projecten die pasten binnen twee van de drie hoofdthema's van het InnovatieNetwerk, 'vitale clusters' en 'veelzijdig platteland'. Van de geanalyseerde cases vallen Reconstructie intensieve

veehouderij Nederweert en Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië onder het hoofdthema 'vitale clusters'. Mineralenproject Vel&Vanla, 'Adopteer een Koe' en de Groene Hart Landwinkels maken deel uit van het hoofdthema 'veelzijdig platteland'. Het EUREPGAP-systeem voor verse groenten en fruit betreft beide hoofdthema's, aangezien het van toepassing is op een breed spectrum aan teelten, variërend van zeer intensieve glastuinbouw tot kleinschalige biologische vollegrondsteelt.

De mate waarin een project succesvol verloopt kan worden verklaard aan de hand van een aantal belangrijke factoren. Het identificeren van deze factoren in relatie tot concrete projecten was een van de belangrijkste doelen van deze studie. Aan de hand van een analysekader zijn de cases beschreven en de belangrijkste factoren en te trekken lessen worden hier in volgorde van belangrijkheid gepresenteerd. Hoewel we de factoren hier puntsgewijs behandelen, kunnen zij niet los van elkaar worden beschouwd.

Uit de analyse blijkt dat de gevonden factoren in de cases voor het merendeel stimulerend zijn geweest voor een goed verloop van het project. De belangrijkste stimulansen voor projecten zijn gerelateerd aan projectmatige factoren. Belemmeringen zijn vaak van bestuurlijk/juridische aard of hebben betrekking op een gebrek aan draagvlak.

Projectmatige factoren

Projectmatige factoren zijn in veel gevallen een bepalende factor voor de wijze waarop planvorming en uitvoering van projecten verlopen. Dit aspect speelt een rol in alle cases en opvallend genoeg vooral in positieve zin.

- *Is de probleemdefinitie helder en wordt deze gedeeld door de betrokken partijen?*

Een gedeeld gevoel van urgentie om een bepaald probleem op te lossen is van groot belang voor een succesvol verloop van complexe projecten en kan ook de eensgezindheid over de oplossingsrichting stimuleren. Een dergelijk gevoel kan worden aangewakkerd door een extreme gebeurtenis, maar kan ook geleidelijk ontstaan als problemen vanuit verschillende invalshoeken actueel worden. In de meeste van de bestudeerde cases kan de urgentie gerelateerd worden aan een extreme gebeurtenis op het gebied van dierziekten en voedselveiligheid, eventueel in combinatie met milieu-eisen of concurrentie om de beperkte ruimte. Het is daarom belangrijk om aandacht te besteden aan de communicatie over de probleemdefinitie en daarbij te laten zien in hoeverre het project een oplossing biedt voor het concrete probleem.

- *Is een goede trekker aanwezig?*

Zeker voor de complexere projecten is het van doorslaggevend belang of er een sterke en stimulerende trekker is. Het gaat dan zowel om de juiste organisatie als de juiste personen die de trekkersrol op zich nemen. Bij de reconstructie van de intensieve veehouderij in Nederweert heeft het ministerie van LNV aanvankelijk de trekkersrol op zich genomen, maar dit stuitte op verzet van de andere betrokkenen. In het vervolgtraject is die rol overgenomen door de gemeente Nederweert, maar die is er ook niet in geslaagd om de partijen op één lijn te krijgen.

Bij de herstructurering van de glastuinbouw, en dus ook voor de locatie Californië/Siberië, heeft het ministerie van LNV een speciale Commissie Herstructurering Glastuinbouw in het leven geroepen om de projectuitvoering te

bespoedigen. Deze commissie geeft vooral ondersteuning in het bestuurlijke circuit. Bij het EUREPGAP- programma vormt de groep van 25 Europese retailers de voortrekkersrol, en binnen deze groep voeren de Engelse 'Big Five' retailers en Albert Heijn de boventoon. Deze trekkers zijn echter zo machtig dat er van gelijkwaardigheid tussen de projectpartners absoluut geen sprake is. Ook bij minder complexe projecten kan er van een goede trekker een extra impuls uitgaan. Dat blijkt bijvoorbeeld in de case Vel & Vanla.

- *Zijn de doelen helder, is er overeenstemming over de aanpak en worden de doelen op voorhand haalbaar geacht?*

Uit de case studies komt naar voren dat de doelstellingen geen statisch gegeven zijn, maar in de loop van een project aan verandering onderhevig zijn. Aan de ene kant is er het voorbeeld van Nederweert, waarbij aanvankelijk hoog was ingezet door het ministerie van LNV en later bijstelling van het ambitieniveau moest plaatsvinden. Aan de andere kant zijn er projecten die starten met een bescheiden doelstelling op een specifiek terrein, maar waaraan in een later stadium een ambitieuzere doelstelling wordt toegevoegd (Glastuinbouwlocatie Californië/Siberië, Vel & Vanla en 'Adopteer een Koe'). Daarnaast zijn er projecten waarbij een verschuiving van prioriteiten optreedt. Een voorbeeld daarvan is het EUREPGAP- initiatief, dat aanvankelijk de vermindering van milieubelasting centraal stelde maar onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen aan voedselveiligheid prioriteit heeft gegeven.

Wat betreft duurzaamheidsdoelstellingen komt uit de geanalyseerde case studies naar voren dat zij een vrij breed scala aan duurzaamheidsaspecten beslaan.

Tegelijkertijd is het duidelijk dat de nadruk bij de projecten ligt op het verminderen van de milieubelasting en het behoud van landschap en biodiversiteit. In de geselecteerde cases komen aspecten die momenteel sterk in de politieke en maatschappelijke belangstelling staan, zoals voedselveiligheid en diergezondheid, niet in opvallende mate aan de orde.

Uit de ervaringen in de case studies blijkt dus dat het beter is in eerste instantie voor een minder ambitieuze, maar breed gedragen doelstelling te kiezen. Wanneer wordt ingezet op zeer ambitieuze doelen bestaat het risico dat deze later mogelijk niet haalbaar blijken te zijn, waardoor het draagvlak ondermijnd wordt en de stemming omslaat.

- *Zijn lokale belanghebbenden betrokken bij de planvorming, was dat in het juiste stadium en was hun invloed voldoende groot?*

De manier waarop de planvorming wordt georganiseerd is van groot belang. Bij de Reconstructie intensieve veehouderij Nederweert ging het om de planvorming bij een top-down proces. Bij andere cases (glastuinbouw Californië/Siberië, Vel&Vanla, 'Adopteer een Koe', Groene Hart Landwinkels) ging het in de planvorming om bottom-up processen, waarbij de betrokken boeren in belangrijke mate zelf inhoud hebben gegeven aan het project. De uitkomsten van de case studies wekken de indruk dat bottom-up planvorming leidt tot een groter draagvlak bij de betrokken boeren.

Bestuurlijk/juridische factoren

Voor een goed verloop van praktijkprojecten is het van belang dat het bestuurlijk/juridisch kader toereikend is en dat de betrokken overheden op de verschillende niveaus constructief met elkaar samenwerken. Factoren die hierop betrekking hebben zijn regelmatig in de cases aan de orde gekomen, meestal in belemmerende zin.

- *Kan het project binnen bestaand beleid worden ingepast of zijn nieuwe beleidsmaatregelen noodzakelijk?*

Een toereikend beleidskader kan de uitvoering van een project vergemakkelijken. In de onderzochte cases bestond er in sommige gevallen een specifiek beleidskader op nationaal niveau en soms ook op Europees niveau en in andere gevallen niet. Bij Nederweert ging het om het reconstructiebeleid voor de intensieve veehouderij, bij de glastuinbouwlocatie Californië/Siberië om het herstructureringsbeleid voor de glastuinbouw en bij het mineralenproject Vel&Vanla om het mestbeleid. Over deze specifieke beleidslijnen blijken regelmatig onduidelijkheden te bestaan. Daarnaast is het opvallend dat er een beleidskader ontbreekt voor de geïntegreerde teelt van landbouwgewassen, op zowel Europees als binnenlands niveau. Daardoor wordt veel ruimte gegeven aan private partijen om met hun eigen invulling te komen. Voor 'Adopteer een Koe' en de 'Groene Hart Landwinkelcoöperatie bestaat geen specifiek beleidskader. Bij dit laatste initiatief vervult de Stichting Streekeigen Producten Nederland met haar regels voor keurmerkverlening gedeeltelijk een dergelijke functie. Het is moeilijk om op basis van de zes cases algemene conclusies te trekken over de toereikendheid van het beleidskader, maar het is zeker een aandachtspunt voor de overheid om zo helder en concreet mogelijk aan te geven hoe men zich de transitie naar een duurzame landbouw in de Nederlandse situatie voorstelt. Zowel bij Nederweert als bij Californië heeft een gebrek aan helderheid op zijn minst een vertragende invloed op de planvorming gehad.

- *Is het juridisch kader toereikend: staan bestaande regels de uitvoering in de weg of maken ze nieuwe ontwikkelingen juist mogelijk?*

De bestudeerde cases bieden geen voorbeelden van wet- en regelgeving die een specifiek stimulerend effect hebben. Wel laten de cases zien dat bestaande wet- en regelgeving om verschillende redenen belemmerend zijn voor het ontwikkelen van nieuwe initiatieven. Ten eerste komt het voor dat uitvoering van een project leidt tot overtreding van regelgeving. Dit speelde bijvoorbeeld bij mineralenproject Vel&Vanla (mestregels) en de Groen Hart Landwinkels (bestemmingsplannen). In deze twee gevallen zijn de betrokken overheden soepel met de regels omgegaan, waardoor de projecten doorgang konden vinden. Doelvoorschriften zouden soms een oplossing kunnen zijn. Ten tweede doen zich gevallen voor waarbij de betrokkenen de bestaande regels als meer knellend gaan ervaren, omdat er meer controle op de naleving ontstaat. Hiervan bieden de EUREPGAP-certificeringscriteria een voorbeeld. Telers klagen dat zij bij het gebruik van verboden bestrijdingsmiddelen valsheid in geschrifte moeten plegen om hun EUREPGAP-certificaat te verkrijgen of te behouden, waarmee zij eraan voorbijgaan dat zij onder alle omstandigheden een overtreding begaan. Ten derde kunnen regels die rechtsbescherming aan derden bieden een hindernis vormen. Een bekend voorbeeld daarvan is grondverwerving, zoals bij de herstructurering van de glastuinbouw. Dit doet zich bijvoorbeeld voor als ten behoeve van de

uitvoering van een project grond moet worden verworven die in handen van derden is. Gedwongen onteigening is dan het ultieme middel en dit kan hoge kosten met zich mee brengen en vele jaren in beslag nemen. Ten vierde kunnen de regels van de interne markt een belemmering zijn omdat zij overheden opleggen zich te houden aan de Europese aanbestedingsregels als zij een project willen (laten) uitvoeren. Deze regels zijn er op gericht de concurrentie op de interne markt te bevorderen door middel van openbare aanbestedingsprocedures, waarin belangstellenden uit alle lidstaten gelijke rechten en plichten hebben.

- *Zijn bestuurlijke verantwoordelijkheden helder en was sprake van een goede samenwerking tussen verschillende overheidslagen en departementen?*

Deze factor heeft in onze case studies alleen een rol gespeeld in de twee projecten die door overheden zijn geïnitieerd, namelijk Nederweert en Californië/Siberië. Het eerste project biedt een voorbeeld van een moeizaam bestuurlijk proces, terwijl het proces van het tweede project soepel is verlopen, hetgeen zichtbaar is in de inpassing in het integrale Provinciaal Omgevingsplan Limburg. Een voor de hand liggende verklaring voor dit verschil is dat de bestuurlijke verantwoordelijkheden bij Californië/Siberië daar zijn gelegd waar zij horen, namelijk bij de provincie, en dit bij Nederweert niet het geval was.

Factoren op het gebied van maatschappelijke acceptatie en draagvlak

Beeldvorming over en draagvlak voor een project is van groot belang. Het gaat daarbij zowel om de percepties van de betrokken boeren als om die van het publiek.

- *Is er voldoende draagvlak binnen de sector?*

De case studies suggereren dat er draagvlak is binnen de sector voor een transitie naar duurzame landbouw, maar dat er verschillen van mening bestaan over de definitie van het begrip en de praktische invulling daarvan (bijvoorbeeld Nederweert en Vel&Vanla). Verder bieden de bestudeerde cases interessante voorbeelden van samenwerkingsverbanden van boeren die oplossingsgericht aan het werk zijn gegaan. In het geval van Nederweert hebben de varkenshouders die geïnteresseerd waren in het agrarisch vestigingsgebied zich verenigd in Agriveer dat zich heeft ingezet voor de ontwikkeling van een alternatief plan. Bij mineralenproject Vel&Vanla is er sprake van een samenwerkingsverband van melkveehouders dat er in is geslaagd een maatregelenpakket te ontwerpen waarmee de mineralenproblematiek op een pro-actieve manier is aangepakt. Dit heeft er tevens toe geleid dat de boeren door de krachtenbundeling gelijkwaardigere gesprekspartner zijn geworden voor de veevoederindustrie. Bij de Groene Hart Landwinkels hebben de boeren hun samenwerking geformaliseerd in een coöperatie die in staat bleek te zijn een professionaliseringslag te maken op het gebied van de verkoop- aan-huis van streekproducten.

Samenwerkingsinitiatieven van boeren verdienen daarom meer aandacht van beleidsmakers en zo nodig ondersteuning. De praktijk laat zien dat dergelijke initiatieven goede oplossingen kunnen bieden en een oplossingsgerichte houding kunnen stimuleren.

- *Is er voldoende maatschappelijk draagvlak voor het project op nationaal, regionaal en lokaal niveau?*

In sommige van de voorbeeldprojecten is gestreefd naar een grotere betrokkenheid van burgers bij het boerenbedrijf. Door het intensievere contact tussen boeren (voornamelijk veehouders) en burgers is de acceptatie en waardering voor de boeren toegenomen. De gedachte daarachter is dat een grotere betrokkenheid van burgers bij het boerenbedrijf en inzicht in de wijze waarop agrarische producten worden geproduceerd, leiden tot een verandering in koopgedrag.

In het geval van 'Adopteer een Koe' en de 'Groene Hart Landwinkels' werken de positieve beeldvorming bij boer en publiek als stimulans voor deze projecten. Bij 'Nederweert' is het op het vlak van de beeldvorming verkeerd gegaan. Leek het plan aanvankelijk breed te worden gedragen, in de loop van het proces is de steun steeds minder geworden en uiteindelijk omgeslagen in verzet. Er zijn echter ook projecten waarbij de perceptie van het publiek nauwelijks een rol speelt, waarbij gedacht moet worden aan het mineralenproject en het EUREPGAP-initiatief. Dat hangt samen met het feit dat er in deze gevallen vanuit de projectorganisatie niet rechtstreeks met het publiek wordt gecommuniceerd.

Factoren gerelateerd aan de verhoudingen binnen ketens en netwerken

- *Was de samenwerking tussen partijen binnen de keten een stimulans of een belemmering voor het project?*

Praktijkprojecten op het gebied van duurzame landbouw kunnen een blijvende invloed uitoefenen op de verhoudingen binnen ketens en netwerken. Dat is het geval in een aantal van de geanalyseerde projecten, namelijk bij het EUREPGAP-initiatief, bij het Vel&Vanlaproject (versterking samenwerking boeren en verandering contact boeren-veevoederbedrijven) en de Groene Hart Landwinkelcoöperatie (versterking samenwerking boeren). Het EUREPGAP-initiatief biedt tevens een voorbeeld van een nieuwe coalitie waarbij Europese retailers, toeleverende boeren, de chemische industrie en dienstverlenende instanties samenwerken in een speciaal daartoe opgerichte organisatie met eigen besluitvormingsprocedures. De 'licence to supply' is een belangrijke motiverende factor voor de deelnemende boeren.

Sociaal-economische factoren

- *Is het project financieel haalbaar en is daarbij rekening gehouden met het inkomen van de boer?*

Sociaal-economische factoren kunnen op twee manieren van invloed zijn op projecten. In de eerste plaats is de financiering van een project een basisvoorwaarde. Bij de financiering van projecten treden regelmatig problemen op. Reden daarvoor is vaak onduidelijkheid over subsidievoorwaarden of onduidelijkheid over bepaalde regels, waardoor de financiering niet van de grond komt of de risico's te groot worden.

In de tweede plaats kan van de sociaal-economische context (in een gebied of een sector) een stimulerende of remmende werking op een project uitgaan. In het geval van de reconstructieprojecten voor de intensieve veehouderij speelt een belangrijke rol dat de financiële toestand van de sector sinds het uitbreken van verschillende

dierziekten niet goed is. Dit heeft tot gevolg dat weinig ondernemers de middelen hebben om op een nieuwe locatie een bedrijf op te zetten. Tevens zijn de banken terughoudend in de financiering van bedrijfsverplaatsingen, waarschijnlijk door de slechte financiële vooruitzichten van de sector. Anderzijds kan het economisch belang van bijvoorbeeld agroproductieparken of glastuinbouwlocaties groot zijn.

Technische factoren

- *Is sprake van een grote technische innovatie en is de kennis en techniek toereikend om deze innovatie te kunnen realiseren?*

In geen van de cases was sprake van een grote technische innovatie op een bepaald gebied, maar wel is op verschillende deeltherreinen vooruitgang geboekt. De bestuurde cases hebben allemaal nieuwe kennis opgeleverd of een aanzet daartoe gegeven. In gevallen waarbij nieuwe kennis werd opgedaan en techniek werd ontwikkeld, gebeurde dit naar tevredenheid en werd de koppeling tussen kennisontwikkeling en vragen vanuit de praktijk als een stimulerende factor gezien. Bij het mineralenproject is er bijvoorbeeld meer inzicht ontstaan in de relaties tussen veevoeder en mineralenuitstoot. Het EUREPGAP- initiatief vormt een impuls voor de ontwikkeling van productie-protocollen voor geïntegreerde teelt, die betrekking hebben op specifieke gewassen in relatie tot verschillende regio's. Het project 'Adopteer een Koe' is de aanleiding geweest om het concept van boer-consumentverbanden te ontwikkelen. Het initiatief van de Groene Hart landwinkels heeft boeren geleerd hoe zij de vermarkting van hun producten professioneler kunnen aanpakken.

6. Literatuur

- Commissie Herstructurering Glastuinbouw (2001). *Glashelder alternatieven*. Tweede tussenrapportage. Commissie Herstructurering Glastuinbouw, Den Haag.
- Cooten, A. van, E. van Slobbe, T. Kierkels (2001). *Parels van vernieuwend waterbeheer*. Waterbeleid 21e eeuw, Den Haag.
- Edens, T., Esch, J. van, Janssen, J., Olink, J. & Vliet, J. van (2002). *Voortgangsrapportage Stimuleringsregeling Inrichting Duurzame Glastuinbouwgebieden*. Expertisecentrum LNV.
- J. Elkington (1997). *Cannibals with forks: the triple bottom line of 21st century business*. Capstone Publishing Limited, Oxford.
- EUREP (1998). *Integrated production of fruit and vegetables*. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2001). *Control points and compliance criteria*. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2001). *EUREPGAP checklist*. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2001). *EUREPGAP general regulations fresh fruit and vegetables*. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2001). *Protocol for fresh fruit and vegetables*. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitland.
- EUREP (2002). *Material EUREPGAP Protocol Review Workshop*, September 2002, Madrid.
- EUREP (2003). *EUREPGAP control points & compliance criteria fruit and vegetables, version 2.0-Jan04*. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- EUREP (2003). *EUREPGAP general regulations fruit and vegetables, version 2.1-Jan04*. EUREPGAP c/o FoodPLUS, Keulen, Duitsland.
- Grijp, N.M. van der (2003). *Sustainability labelling and certification in the fruit and vegetables sector*. Paper gepresenteerd op het lustrumcongres van het IVM *Food sustainability: diverging interpretations*, 6 februari 2002. W-03/08, Instituut voor Milieuvraagstukken, Amsterdam.
- Grijp, N.M. van der, & Hond, F. den (1999). *Green supply chain initiatives in the European food and retailing industry*. R-99/07, Instituut voor Milieuvraagstukken, Amsterdam.
- Grijp, N.M. van der, Boer, J. de & Hond, F. den (2001). *Initiatieven vanuit de Nederlandse voedingssector ter beperking van het bestrijdingsmiddelengebruik*. R-01/03, Instituut voor Milieuvraagstukken, Amsterdam.
- InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster (2000). *Initiëren van systeeminnovaties*. Rapport nr. 00.3.002, Den Haag.
- Kuik, M. van & Vogelzang, T. Glas in beweging. *Naar een duurzame glastuinbouw*. Visie van Stichting Natuur en Milieu en de 12 provinciale Milieufederatie op de toekomst van de glastuinbouw in Nederland. Stichting Natuur en Milieu, Utrecht.
- LNV en LTO (2000). *Bestuurlijk Afsprakenkader Herstructurering Glastuinbouw*. Den Haag.
- Magazine Natuurlijk in balans, Mineralenproject Vel&Vanla, Almelo

- Meulen, H. van der en J. Sol (2002). *Versterking traditionale streekproducten*. Universiteit Nijenrode.
- Raad voor het Landelijk Gebied (2002). *Agribusiness: steeds meer business, steeds minder agri*. Advies over de vestigingsvoorwaarden voor internationale agribusiness. RLG01/5.
- Rathenau Instituut (2001). *Het Blauwe Goud Verzilveren*. Den Haag.
- NRLO, AWT en RMNO (2001). *Over stromen*. Kennis- en innovatieopgaven voor een waterrijk Nederland. Red: J.G. de Wilt, H. Snijders en F. Duijnhouwer.
- Roodbont (2003). *Boeren in balans, praktijkgids voor een gezonde melkveehouderij*. Roodbont uitgeverij, Zutphen
- Ros, J.P.M., Born, G.J. van den, Drissen, E., Faber, A., Farla, J.C.M., Nagelhout, D., Overbeeke, P. van, Rood, G.A., Weltevrede, W.R., Wijk, J.J. van, Wilting, H.C. (2003). *Methodiek voor de evaluatie van een transitie*. RIVM, Bilthoven.
- Ruijs, M.N.A., Knijff, A. van der, Maas, A.A. van der, Buck, A.J. de, Knies, V & Hendrix, A.T.M. (2003). *Verkenning meervoudig en duurzaam ruimtegebruik van glastuinbouwlocaties in Nederland*. LEI rapport 4.03.02, Den Haag.
- Rutten, H. & Oosten, H.J. van (red.) (1999). *Innoveren met ambitie: kansen voor agrosector, groene ruimte en vissector*. NRLO, Den Haag.
- SNP en LTO-Nederland (2003). *Regionale samenwerking rondom streekeigen productie: een landelijk belang*.
- Speech minister Veerman van LNV ter gelegenheid van het 10 jarig bestaan van de milieucoöperatie VANLA.
- Vogelzang, T.A., Backus, G.B.C., Sengers, H.H.W.J.M., Elzen, G.J.F. van den, Breet, M. (2003). *Realisatie Agrarisch Vestigingsgebied Nederweert*. LEI, Den Haag.
- Wilt, J.G. de (2003). *Kennisnetwerk transitie duurzame landbouw*. ICES/KIS-3 projectplan. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, den Haag.

Appendix I. Leidraad case-studies

I Korte beschrijving en doelstellingen

Korte beschrijving

1. Wat houdt het project in? (Korte beschrijving van het project, waarin aandacht voor aanleiding en geschiedenis ervan, probleemdefinitie, uitgangssituatie, rol van kennis, schaalniveau, betrokken actoren, fasering, stadium in de uitvoering)

Doelstellingen

2. Wat zijn de expliciete en impliciete doelstellingen van het project/initiatief? Wat zijn eventuele nevendoelestellingen? Zijn de doelen tussentijds bijgesteld? Hier dient in ieder geval een onderscheid te worden gemaakt tussen gecommuniceerde en niet-gecommuniceerde doelen.

II Systeminnovatie

Duurzaamheidsopgave

3. Welke duurzaamheidsopgave hebben de initiatiefnemers zich gesteld? Is deze opgave tussentijds bijgesteld? Zo ja, waarom?
4. In concreto: Welke aspecten van duurzaamheid omvat de opgave (zie tabel)?
5. In hoeverre is het project innovatief qua duurzaamheidsopgave? Te denken valt aan een forse verbetering op een bepaald duurzaamheidsaspect, een nieuwe combinatie van duurzaamheidsaspecten, de operationalisering van een nog niet of nauwelijks uitgewerkt duurzaamheidsaspect. Graag toelichten

Samenwerking tussen deelnemers

6. Welke actoren nemen deel aan het project? Wat is hun belang bij het project? Welke posities nemen zij in? Op welke manier is de interactie tussen hen georganiseerd?
7. In hoeverre is het project innovatief qua deelnemers? Te denken valt bijvoorbeeld aan een verrassende nieuwe partij, grote hoeveelheid deelnemers, brede variëteit aan deelnemers, partijen van een verschillend schaalniveau, ongebruikelijke combinatie van deelnemers. Graag toelichten.
8. In hoeverre is het project innovatief qua samenwerkingsvorm? Te denken valt bijvoorbeeld aan het schaalniveau van de projectorganisatie en de projectuitvoering, procesmatige aanpak inclusief participatie en transparantie. Graag toelichten.

III Realisatie

Het bereiken van de doelstelling

9. In hoeverre zijn de doelstellingen gehaald? Zijn er neveneffecten opgetreden?

Toekomstperspectief

10. Hoe ziet het toekomstperspectief van het project eruit?

IV Cruciale factoren

11. Welke factoren werken/werkten ten voordele en welke ten nadele van het project? (Het is de bedoeling om de volgende categorieën van factoren een voor een na te lopen)

- Op technisch gebied (bijv. landbouwkundige Ausgangssituatie, beschikbare agrarische methoden en technieken en de kennis hierover);
- Projectmatig (bijv. heldere probleemdefinitie, aanwezigheid van trekker, haalbaarheid doelen);
- Verhoudingen binnen de keten (bijv. lengte, schaal en complexiteit van ketens, verbintenissen tussen ketenpartijen);
- Bestuurlijk/juridisch (bijv. besluitvormingsprocedures die moeten worden doorlopen, passend juridisch kader, ondermijnend en ondersteunend overheidsbeleid);
- Sociaal-economisch (bijv. afstemming vraag en aanbod, prijsopbouw van producten, marktstructuur, marktaandeelen, gedrag van marktpartijen);
- Acceptatie en draagvlak (bijv. kritiek op het project, benadeelde of juist bevoordeelde partijen);
- Overig (bijv. interactie met andere projecten).

V Lessen

Bijdrage aan transitie naar duurzame landbouw

12. In hoeverre levert het project een bijdrage aan een transitie naar een duurzame landbouw (qua duurzaamheidsopgave en samenwerking tussen actoren) en in hoeverre werkt het project tegengesteld? Graag toelichten.

Lering

13. Wat zijn, gezien de geconstateerde succes- en faalfactoren, de voornaamste lessen van het project voor vergelijkbare projecten?

Beleidsconsequenties

11. Welke beleidsconsequenties zouden beleidsmakers uit het project kunnen trekken?

Tabel	Duurzaamheidsaspecten in relatie tot het specifieke project	
<i>Triple P</i>	<i>Categorieën van duurzaamheidsaspecten</i>	<i>Onderwerpen</i>
People	Menselijk kapitaal	Kennisontwikkeling, trainingen etc.
	Arbeidsomstandigheden	Kinderarbeid Seizoenswerk Illegaal werk Werktijden Vrijheid van onderhandeling Gezondheid en veiligheid op het werk
	Voedselveiligheid	Fysieke risico's Chemische risico's Microbiologische risico's
Planet	Milieueffecten	Energiegebruik Gebruik van nutriënten Gebruik van bestrijdingsmiddelen Watergebruik Afval
	Landschap Biodiversiteit	Landschappelijke waarden Biodiversiteit in het algemeen Specifieke ecosystemen Specifieke plant- en diersoorten
	Dierenwelzijn/-gezondheid	Dierenwelzijn Diergezondheid Besmettelijke dierziekten
Profit	Toegevoegde waarde	'Product value' Bedrijfsimago
	Bestaanszekerheid	Boerenbedrijf 'Licence to supply'

Appendix II. Invulformulier inventarisatie praktijkprojecten

Per project zijn de volgende gegevens verzameld:

Naam van het project:

Website:

Trekkende organisatie:

Typering organisatie:

Projectleider:

Schaal van de organisatie:

Schaal van de uitvoering:

Betrokken actoren:

Duurzaamheidsaspecten:

Startjaar:

Eindjaar:

Type instrument:

Stadium:

Sector:

Innovatieactoren:

Innovatie op het gebied van duurzaamheid:

Opmerkingen:

Appendix III. Lijst van praktijkprojecten duurzame landbouw

<i>Projectnaam</i>	<i>Trekkende organisatie</i>
Aan de slag met mest	CLM
Aan de slag! Vrouwen op het platteland	LTO
Actief randbeheer Brabant	CLM
Adopteer een Koe	Stichting Milieubewustzijn
Afgeronde projecten AKK	Stichting Agrarische Keten Kennis
Agrarisch natuurbeheer	Ministerie van LNV
Agribusiness park Afrikahaven	
Agrogen	Plant Research International
AgroMilieukeur	Stichting Milieukeur
Agroproductiepark Nederweert	Regieburo reconstructie
AH Aarde & Waarde	Albert Heijn
AH Biologisch	Albert Heijn
Algenkwekerij op natuurlijke mest	Algenkwekerij Barchem BV
Alternatief voor de legbatteij (RED-L)	Innovatiesteunpunt Wageningen
Animal friendly production pig and poultry	STW
Appels van stand	Louis Bolk Instituut, DLV
Arbeid en zorg	LLTB
Biokas	PPO, LBI
Biologisch afbreekbare potten, natuurlijk goed	DLV advies
Biologisch eigenlijk heel logisch	Task force Marktontwikkeling Biologische Landbouw
Biologisch in het schap	CBL
Biologische groenten- en fruitabbonnementen	Odin e.a.
Biologische keten west	WLTO
Biologische ketenbusinessprogramma's	Task force
Biom	PPO, DLV
Biomassa en tuinbouwclusters	Innovatiesteunpunt Wageningen
Biosystem genomics	Plant Research International
Boer-consumentenverband	Platform Biologica
Café d'Origin	Green Development Foundation
Californië	Gemeente Horst aan de Maas
Choose food choose farming	Friends of the Earth
Co innovatieprogramma Voedselveiligheid en ketengarantiesysteem	Stichting Agrarische Keten Kennis

<i>Instrumentarium</i>	<i>Schaal</i>	<i>Stadium uitvoering</i>	<i>Sector</i>
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Emancipatie	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
agrarisch natuurbeheer	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Lokaal	Uitvoering	Extensieve veehouderij
Divers	Nationaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Subsidiering	Lokaal	Afgerond	Verbrede landbouw
Clustering	Lokaal	Plan	Intensieve veehouderij, tuinbouw
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Certificering	Nationaal	afgerond	Akkerbouw, tuinbouw
Clustering	Lokaal	Plan	Intensieve veehouderij
Standaardisering	Mondiaal	Afgerond	Akkerbouw, tuinbouw
Certificering	Mondiaal	Uitvoering	Intensieve veehouderij, extensieve veehouderij, akkerbouw, tuinbouw
Technische innovaties	Lokaal	Afgerond	Intensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Lokaal	Uitvoering	Intensieve veehouderij
Kennisontwikkeling		Uitvoering	Intensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Akkerbouw
Welzijn boer	Regionaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Tuinbouw
Technische innovaties	Nationaal	Afgerond	Tuinbouw
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Lokaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Ketensamenwerking	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Lokaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Clustering	Lokaal	Afgerond	Tuinbouw
Kennisontwikkeling	Lokaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Ketensamenwerking	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Mondiaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Clustering	Regionaal	Uitvoering	Tuinbouw
Voorlichting	Europees	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht

<i>Projectnaam</i>	<i>Trekkende organisatie</i>
Co-innovatieprogramma Duurzame Agro Food Ketens	Stichting Agrarische Keten Kennis
Co-innovatieprogramma Duurzame bos- en houtketens	Stichting Agrarische Keten Kennis
Co-innovatieprogramma toegevoegde waarde varkensvleesketens	Stichting Agrarische Keten Kennis
Conflicting interest in a Dutch dairy farm	Alterra, pr-Lelystad, clm
Consumentenbond actie duurzaam ondernemen	Consumentenbond
Dijk van een Landschap	Innovatiesteunpunt Wageningen waterschap
Dinkel	DOFKO
DOFKO	DOFKO
DOP: Beoordelingssysteem groene prestaties in de land- en tuinbouw	In Natura
Duik in water	NAJK (Nederlands Agrarisch Jeugd Contact)
Duurteelt.nl	Stichting Duurteelt
Duurzaam bodembeheer	Louis Bolk instituut, CLM, NMI
Duurzaam Geld Gids	Consumentenbond
Eco varkensstal	Doki de Korte
Eilandspolder	Stichting Agrarische Natuurvereniging eilandpolder
Eiwit corridor	Eiwit corridor werkgroep C
EKO-award	Milieudefensie en Greenpeace
EUREPGAP protocol for combinable crops	EUREP
EUREPGAP protocol for feed	EUREP
EUREPGAP protocol for fruit and vegetables	EUREP
Europees netwerk voor duurzame voedselproductie	Wageningen-UR
Food Delta	Agri Food Valley
Gewasbescherming Glastuinbouw	LTO
Glastuinbouw en milieu (GLAMI)	Projectbureau glastuinbouw en milieu
Global Food Safety Initiative	CIES – the Food Business Forum
Goede Waar & Co	Goede Waar & Co
Golden Harvest	Innovatiesteunpunt Wageningen
Good Food Foundation	Good Food Foundation
Groen Hart landwinkel cooperatie	WLTO
Gulpener bier	Gulpener bierbrouwerij
Hamster	LLTB en Natuurlijk Limburg
Hemelwater	Waterschap Groot Salland
Integraal Keten Beheer (IKB)	Productschap Vee, Vlees en Eieren
Kas als energie bron	Innovatienetwerk groene ruimte en agrocluster

<i>Instrumentarium</i>	<i>Schaal</i>	<i>Stadium uitvoering</i>	<i>Sector</i>
Ketensamenwerking	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Nationaal	Uitvoering	Intensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Regionaal	Afgerond	Extensieve veehouderij
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Agrarisch natuurbeheer	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Verbreiding	Regionaal	Uitvoering	
Ketensamenwerking	Mondiaal	Uitvoering	Intensieve veehouderij
Beoordelingssysteem	Nationaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Productieprotocollen	Nationaal	Plan	Akkerbouw
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Voorlichting	Nationaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Technische innovaties	Lokaal	Afgerond	Intensieve veehouderij
Verbreiding	Regionaal	Afgerond	Akkerbouw
lustering	Regionaal	Plan	Intensieve veehouderij
Groene competitie	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Certificering	Mondiaal	Plan	Akkerbouw
Certificering	Mondiaal	Plan	Akkerbouw
Certificering	Mondiaal	Uitvoering	Extensieve veehouderij, tuinbouw
Kennisontwikkeling		Plan	Niet sectorgericht
Platform formeren	Nationaal	Haalbaarheidsstudie	Niet sectorgericht
Naleving en handhaving	Nationaal	Afgerond	Tuinbouw
Naleving en handhaving	Nationaal	Afgerond	Tuinbouw
Certificering	Mondiaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Mondiaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Certificering	Mondiaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Maatschappelijk verantwoord ondernemen	Nationaal	Afgerond	Akkerbouw
Kennisontwikkeling	Lokaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Certificering	Nationaal	Afgerond	Intensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Lokaal	Plan	Tuinbouw

<i>Projectnaam</i>	<i>Trekkende organisatie</i>
Kas van de Toekomst	LTO
Keten Kwaliteit Melk (KKM)	Nederlandse Zuivel organisatie
Koeien en kansen	IMAG
Koepelprogramma biologische landbouw	Innovatiecentrum Biologische landbouw
Koppelbedrijven	Louis Bolk instituut
KPA maakt kwaliteit zichtbaar	LTO en DLV
Kreeklanden	LTO
Landbouw en zorg	LLTB
LEADER I, II, III	Europese Unie
Livar	Livar
Masterplan Phytophthora in 2000	LTO
Max Havelaar	Stichting Max Havelaar
Meerwaarde door milieu in(ter)actie	LEI, WUR
Mest als kans	Platform Biologica
Milieu Programma Sierteelt (MPS)	MPS
Milieumeetlat Bollenteelt Flevoland	Provincie Flevoland
MINAS en Middelen Meester	ZLTO
Mineralen op perceelniveau	Louis Bolk inst., CLM, NMI
Mineralenproject VEL&VANLA	Milieucooperaties VEL en VANLA
NIMF	Provincie Gelderland, DLV
Optimalisering stikstofvoorziening biologische groenten	Productschap Tuinbouw, NMI, Louis Bolk Instituut
PANFA (plan voor aanpak Nitraat, Fosfaat en Ammoniak)	ZLTO
Pig Farming 2000	De Hoeve BV
Poortbos	Innovatiesteunpunt Wageningen
Preciesielandbouw Westerwolde	Waterschap Hunze en Aa
Professionalisering van biologische afzetketens	AKK
Progress	Green Development Foundation
Project Erven en Natuur	LLTB
Project Pioniers Duurzame Veehouderij	Productschap Zuivel, VDM
Royal Green Food Award (RGFA)	Gemeente Wageningen
SBNL	Organisatie voor Particulier en Agrarisch Natuurbeer
Schoon Water	GLTO
Schoon water-	CLM, ZLTO
Brabantse telers laten zien dat 't kan	
Stad en Land	LLTB

<i>Instrumentarium</i>	<i>Schaal</i>	<i>Stadium uitvoering</i>	<i>Sector</i>
Technische innovaties	Lokaal	Uitvoering	Tuinbouw
Certificering	Nationaal	Uitvoering	Extensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Extensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Lokaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Certificering	Nationaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Clustering	Lokaal	Uitvoering	Tuinbouw
Welzijnszorg	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Subsidie	Europees	Uitvoering	Niet sectorgericht
Certificering	Lokaal	Uitvoering	Extensieve veehouderij
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Akkerbouw
Certificering	Mondiaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Voorlichting	Nationaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Certificering	Nationaal	Uitvoering	Tuinbouw
Competitie	Regionaal	Afgerond	Tuinbouw
Voorlichting	Regionaal	Afgerond	Extensieve veehouderij, akkerbouw, tuinbouw
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Regionaal	Uitvoering	Extensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Regionaal	Afgerond	Extensieve veehouderij, akkerbouw, tuinbouw
Kennisontwikkeling	Europees	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Kennisontwikkeling	Regionaal	Afgerond	Extensieve veehouderij, akkerbouw
Certificering	Regionaal	Uitvoering	Intensieve veehouderij, extensieve veehouderij
Verbreiding	Lokaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Lokaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Voorlichting	Nationaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Ketensamenwerking	Mondiaal	Uitvoering	Akkerbouw
Voorlichting	Regionaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Intensieve veehouderij, extensieve veehouderij
Competitie	Europees	Uitvoering	Niet sectorgericht
Natuurbeheer	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Regionaal	Afgerond	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Regionaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Ketensamenwerking	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht

<i>Projectnaam</i>	<i>Trekkende organisatie</i>
Stichting Duurzame Voedingsmiddelenket en (DuVo)	Stuurgroep DuVo
Stimulering biologische land- en tuinbouw in Noord Brabant en Zeeland	ZLTO
Stompwijk	LTO
Streekgebonden productie en afzet	speciaal opgerichte uitvoeringsorganisaties
Sturen op nitraat	CLM en LTO Nederland
Sustainable Agriculture Initiative	Unilever
SVGV stimulering biologische landbouw Gelderse vallei	SVGV
Telen met toekomst	DLV
Tuinbouw & Waterkwaliteit	ZLTO
Veehouderijsystemen van de toekomst	Alterra
Voedselveiligheid en Traceerbaarheid AGF	DLV Adviesgroep
Vrienden van het Platteland	LTO
Waterzuivering Cosun	Cosun
Zorgbedrijven	Stichting Omslag
Zorgboerderijen	Landelijk Steunpunt Landbouw & Zorg
Zuivelpark Hoogeveen	Doc Kaas
Zuiverwater Bommelerwaard	Rijkswaterstaat, directie Zuid Holland

<i>Instrumentarium</i>	<i>Schaal</i>	<i>Stadium uitvoering</i>	<i>Sector</i>
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Clustering	Lokaal	Uitvoering	Tuinbouw
Ketensamenwerking	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Richtlijnen voor tegreerde teelt	Mondiaal	Uitvoering	Akkerbouw, gemengd, gein tuinbouw
Kennisontwikkeling	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Kennisontwikkeling	Nationaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Voorlichting	Regionaal	Afgerond	Tuinbouw
Kennisontwikkeling	Lokaal	Afgerond	Intensieve veehouderij, extensieve veehouderij
Standaardisering	Nationaal	Uitvoering	Akkerbouw, tuinbouw
Voorlichting	Nationaal	Uitvoering	Niet sectorgericht
Bedrijfsmilieu	Regionaal	Haalbaarheidsstudie	Akkerbouw
Welzijnszorg	Lokaal	Uitvoering	Verbrede landbouw
Welzijnszorg	Nationaal	Uitvoering	Verbrede landbouw
Clustering	Regionaal	Uitvoering	Extensieve veehouderij
Kennisontwikkeling	Regionaal	Uitvoering	Niet sectorgericht